

Матеріали і дослідження
з археології Прикарпаття і Волині.
2012. Вип. 16. С. 367–430.

ФОНДОВІ КОЛЕКЦІЇ. ОКРЕМІ ЗНАХІДКИ

**Олександр СИТНИК,
Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ**

КУЛИЧІВКА: КУЛЬТУРНИЙ ШАР III¹

На величезних просторах Східної Європи є кілька важливих палеолітичних пам'яток, неоднозначно оцінених в минулому і по-різному трактованих до сьогодні. Як зрозуміло з назви статті, до таких стоянок належить і Куличівка в Кременці, яка знаходиться на півночі Тернопільської області – на межі Подільської височини і Малеого Полісся (рис. 1)[Synkałowski, 1961; Богуцький та ін., 1974]. Археологічна література про Куличівку за останні роки суттєво поповнилася [Аникович, 1991; Богуцький, Ситник, 2001; Коен, Степанчук, 1999, 2001; Коропецький, 2004, 2005, 2006; Ситник, 1998, Ситник та ін. 2007, Ситник, Коропецький, 2010; Geneste et al., 1999; Meignen et al., 2000, 2004; Stepanchuk, Cohen, 1999, 2000–2001 та ін.], але, на жаль, не уся вона доступна сучасному науковцю не лише закордоном, але й у себе “вдома”.

Рис. 1. Карта розташування пам'ятки Куличівка в Кременці.

Fig. 1. Map of location of site Koulychivka in Kremenets'.

Ще з середини 1970-х років у багатьох дослідників колишнього Союзу склалася думка, що в Куличівці є лише два культурних шари пізнього палеоліту – верхній і нижній, що обидва мають оріньяцький характер, що належать вони до початкової фази липської культури, але... усіх вражала кількість виявлених крем'яних виробів – сумарно більше 500 тисяч одиниць. Така думка мала вагомі підстави. Вона була аргументована у статтях авторитетних геологів І. Іванової та Н. Рентгартен, а також В. Савича, опублікованих в 1975 р. в “Бюллетне Комиссии

¹ Стаття підготовлена в рамках міжнародного проекту “Paleolityczna ekyumena strefy pery- i metakarpatskiej: studium zmian środowiska zachodniej Ukrainy i południowo-wschodniej Polski w plejstocenie i ich wpływu na pierwotne osadnictwo oraz szlaki migracji (na podstawie stanowisk lessowych i jaskiniowych) Nr 691-N/2010/0, Ukraina” під керівництвом проф. Марії Ланчонт.

по изучению четвертинного периода“, № 44. В цьому ж році вийшла в світ монографія В. Савича “Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині”, яка розійшлася по наукових археологічних центрах. Усе, що пізніше писав В. Савич, якось не доходило до вух спеціалістів.

Нове дихання Куличівка отримала в 1993 р. після публікації Ю. Деміденка та В. Усіка невеликої замітки англійською мовою [Demidenko, Usik, 1993a], в якій вперше задекларована наявність в нижніх шарах пам’ятки трикутних “вторинних” левалуазьких вістер типу Богуніце, що було підкріплено яскравими рисунками Віталія Усіка (Олександр Ситник згадує, як на початку 1990-х молоді тоді науковці Юрій Деміденко та Віталій Усік приїхали до Тернополя і випадково в місцевому краєзнавчому музеї побачили колекцію з розкопок III-го шару Куличівки, переданих В. Савичем на постійне зберігання. Вони тоді працювали над пластинчасто-вістрійною технологією Королевого II і відразу зрозуміли велике наукове значення такого типу знарядь. Пізніше цю ж колекцію детально опрацювали і опублікували В. Степанчук та В. Коен [Stepanchuk, Cohen, 1999, 2000–2001]. В. Степанчук запропонував навіть новий термін для такого явища – Кременесьєн (аналог Богунісьєну). Складається враження, що термін не прижився в науковій літературі, а жаль...

Після цих публікацій пам’ятка викликала посилене зацікавлення колег з-закордону, вона увійшла до кількох міжнародних проектів. У кінці 1990-х – на початку 2000-х рр. Куличівка потрапила до числа пам’яток, які досліджувались у рамках міжнародної дослідницької програми INTAS, метою якої було вивчення середнього палеоліту Прикарпаття та Поділля [Geneste et al., 1999; Meignen et al., 2001, 2004].

Зокрема, збірки III-го та IV-го шарів Кременця I проаналізовані групою вчених, які працювали у рамках цього проекту – Л. Меньян, Ж-М. Женестом, Л. Кулаковською та О. Ситником. Головну свою увагу дослідники зосередили на матеріалах, які походили з ділянок розкопів В. Савича, де між культурними шарами III та IV був стерильний прошарок [Meignen et al., 2004, p. 55]. Результати досліджень технологічних особливостей індустрії вказаних шарів знайшли відображення у наступних висновках (за статтею “Koulichivka and its place in the Middle-Upper Paleolithic transition in Eastern Europe”):

- метою chaîne opératoire є виготовлення трикутних заготовок, переважно витягнутих вістер та пластин [Meignen et al., 2004, p. 55]. Треба відзначити, що в інших розглянутих аналізах технологій (В. Степанчук та В. Коен, В. Савич) основною заготовкою вважалась пластина;
- переважає зустрічне розколювання [Meignen et al., 2004, p. 55];
- використовується лише метод твердого відбійника [Meignen et al., 2004, p. 55] (В. Степанчук та В. Коен говорять про існування методів твердого та м’якого відбійників);
- існує три основних типи нуклеусів, які мають проміжні форми:
 1. Пласкі – найчисленніша група. Сколи знімалися з ширшої грані ядрища. Переважна більшість нуклеусів мають дві площадки, сколювання рекурентне. Ядрища оброблялось методом левалуа, а кінцевим продуктом було левалуазьке вістря;
 2. Подібні до перших. Головна особливість нуклеусів цієї групи в тому, що для зняття сколів на них використовувалась разом з ширшою гранню і вужча ділянка. У більшості випадків саме вужча сторона використовувалась першою. Кінцевим продуктом були заготовки для вістер та пластини;
 3. Нуклеуси верхньопалеолітичного типу. Більшість ядрищ мають дві площадки [Meignen et al., 2004, p. 55–58];
- відсутність складанок нуклеусів не дозволяє визначити, як відбувалось співіснування левалуазької та пізньопалеолітичної технік сколювання – чи застосовувались обидва методи при використанні одного нуклеуса, чи методика обиралась залежно від кінцевого продукту, який хотіли одержати з того чи іншого нуклеуса [Meignen et al., p. 58];
- кількість ретушованих знарядь незначна. Серед останніх переважають кінцеві скребки. Високих скребків оріньяцького типу не виявлено [Meignen et al., 2004, p. 58–59].

та культурно-історичної приналежності носіїв культурних горизонтів стоянки, тому ці питання в пропонованій статті ми не розглядаємо.

Автори у 2010 р. детально проаналізували умови седиментації та основні характеристики крем'яного комплексу IV-го культурного горизонту Куличівки – тепер підійшла черга до III-го. Для того, щоб наші дослідження були коректними і відповідали рівню наукового аналізу, ми вибрали для характеристики крем'яну колекцію артефактів, що походить з тієї самої ділянки, що і четвертий шар, але залягає дещо вище по вертикальній шкалі.

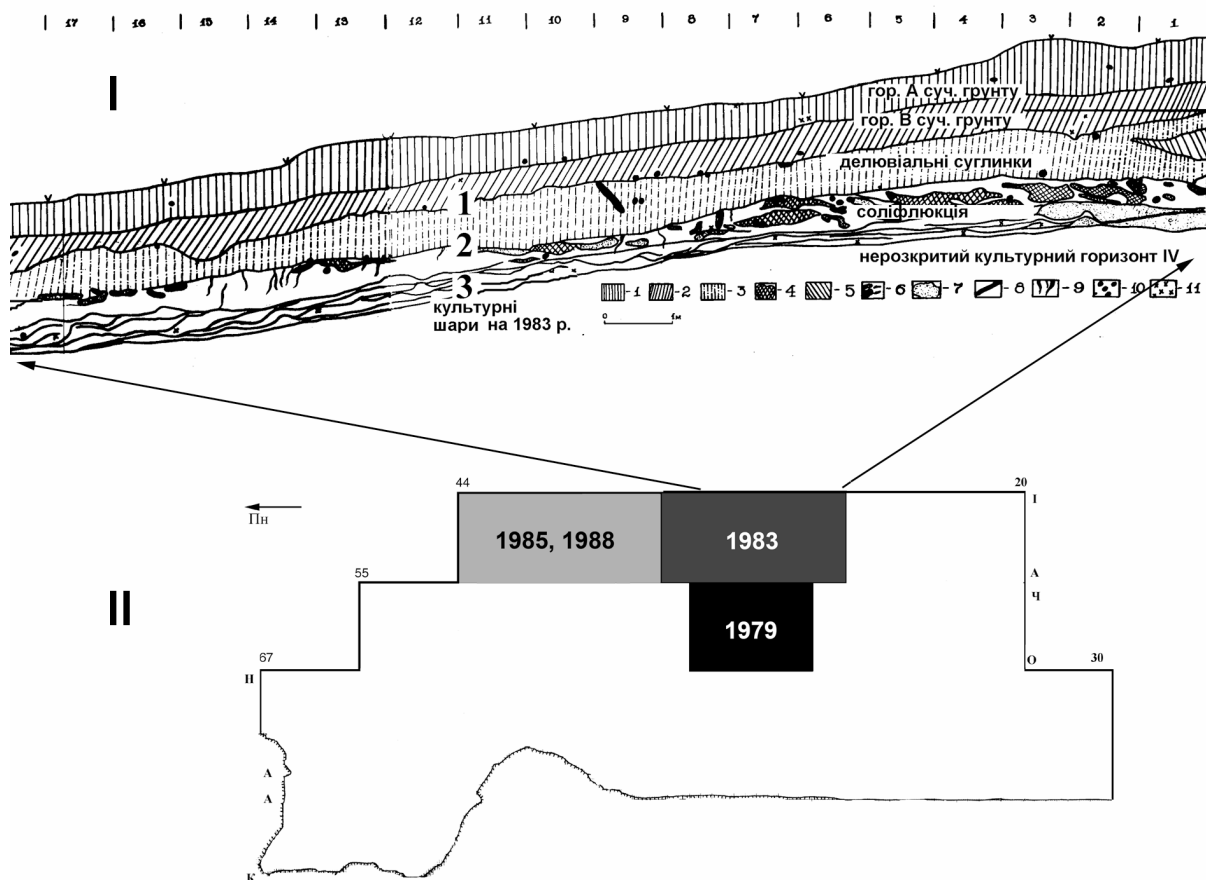

Рис. 3. План та профіль Куличівки 1983 р. дослідження.

I – переріз східної стінки розкопу IV (зі звіту В. Савича, 1984 р.). Умовні позначення ті ж, що і на попередньому рисунку. Нижня границя відкладів документує нижню межу культурного шару III (шар IV буде досліджуватися на цій же ділянці у 1984 р.);

II – загальний план розкопів, на якому позначені ділянки з дослідженим шаром III.

Fig. 3. Plan and profile of Koulychivka. 1983.

I – section of eastern wall of excavated area IV (from V. Savych's field report, 1984). Conventional marks are the same as at the previous figure. Lower limit of sediments represents lower limit of cultural layer III (layer IV was excavated at this area in 1984);

II – general plan of excavations, with marked areas where layer III was explored.

Нагадаємо, що за результатами перших років розкопок В. Савич виокремив два верхньопалеолітичних культурних шари [Богущий та ін., 1974, с. 144; Савич, 1975, с. 41; 1975а, с. 15] (рис. 2). Третій виділений дослідником у 1979 р. у центральній частині мису Куличівки [Савич, 1980, с. 3]. Найнижчий – четвертий – знаходився лише у розкопі IV, він не знайшов відображення у науковій літературі; відомості про нього є лише у звітах В. Савича [Савич, 1986, с. 3, 6–25, 107–143; 1987, с. 3].

Зазначені верхньопалеолітичні культурні шари простежуються не на усій території пам'ятки, їхня потужність нестабільна. Ці особливості ускладнюють створення єдиної

стратиграфічної схеми для пам'ятки [Богущий, Ситник, 2001]. Додаткова проблема полягає у тому, що професійні геологічні інтерпретації (зокрема, І. Іванової) були зроблені до виділення III та IV культурних шарів і орієнтовані на двочленний поділ верхньопалеолітичного комплексу. Існує лише один стратиграфічний опис, у якому показане послідовне розташування усіх верхньопалеолітичних шарів – розріз східної стінки розкопу IV, 1–21. Він міститься у звіті за 1984–85 роки. Нижче подається витяг з цього опису:

0–0,60 м – сірий підзолистий ґрунт (культурний шар поселень комарівської культури та культури ранньоскіфського часу);

0,60–1,0 м – темно-коричневі грудкуваті суглинки буро-каштанового забарвлення (пізньопалеолітичне поселення культурного шару I);

1,0–2,0 м – світло-коричневі суглинки жовтуватого забарвлення (пізньопалеолітичне поселення культурного шару II);

2,0–2,68 м – залишки темно-коричневого викопного ґрунту паудорфського віку (пізньопалеолітичне поселення культурного шару III);

2,68–3,05 м – темно-коричневий смугастий пісок;

3,05–3,50 м – пачка смугастих суглинків з лінзами та прошарками світло-сірого і червоного піску (пізньопалеолітичне поселення культурного шару IV) [Савич, 1986, с. 144, рис. 1] (рис. 5).

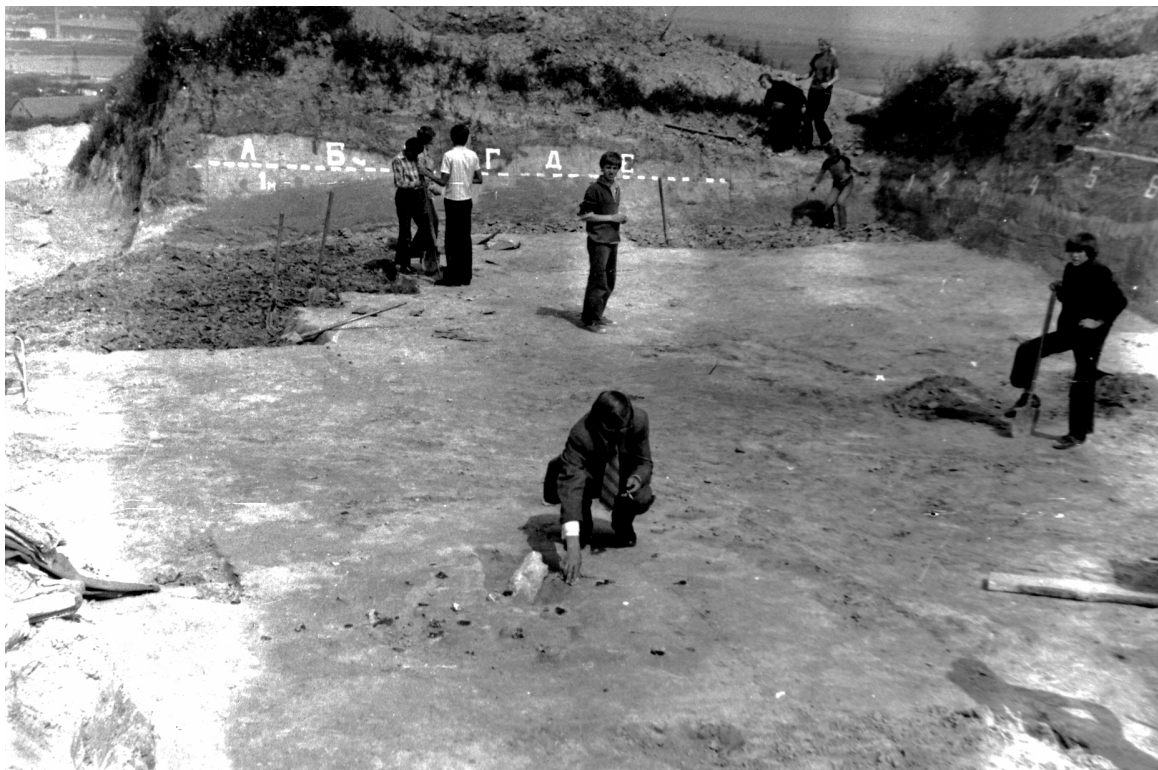

Рис. 4. Куличівка. 1980 р. Розкоп III. Один із авторів (О. Ситник) під час дослідження “нижнього” культурного шару зі збиранням культурних решток. Фото В. Савича.

Fig. 4. Koulychivka. 1980. Excavation III. One of the authors (O. Sytnyk) during research of “lower” cultural layer with concentration of cultural remains. V. Savych's photo.

Матеріали **третього шару** в розкопі IV площею 200 м² знаходилися на глибині від 2 до 3 м від рівня денної поверхні (глибини від рівня нульової змінювалися і залежності від крутизни схилу). За радіовуглецевим методом шар датовано 31 тис. р. тому. Артефакти tworили кілька скупчень, які, переважно, тяжіли до вогнищевих лінз. Колекція крем'яних виробів та відходів невелика у порівнянні з іншими шарами – близько 30500 екз. Більшість з них – відщепи та покидьки. Нуклеусів – 1 % (переважають односторонні двоплощинні зі скошеними і

рідше прямими ударними площадками, менше призматичних, неправильнопризматичних, дископодібних, багатогранних, аморфних).

Серед знарядь (3,5 % збірки) домінують різноманітні скребки, різці, пластини та фрагменти пластин з ретушшю або з виїмками. В меншій кількості зустрічаються гостроконечники, вістря, скреблоподібні знаряддя, скобелі та проколки. Типологічний склад крем'яного інвентарю III-го шару та особливості продукування сколів наводять В. Савича на думку про наявність помітних архаїчних рис у збірці. Вони виражені у частині нуклеусів (дископодібні та односторонні сплюснені ядрища, що мають площадки, підправлені пізньомустерською технікою); та знарядь (висока скошена або крута ретуш чи пласка ретуш солотрейського типу).

З точки зору В. Савича, ці риси – вияв генетичного зв'язку між епохами середнього та пізнього палеоліту. Тому він відносить поселення III-го шару до пам'яток перехідної чи початкової стадії пізнього палеоліту. Аналогії цьому поселенню дослідник вбачає у таких пам'ятках, як Радомишль, Кормань IV (шари 8–7), Фогельхерд (Німеччина), Вілендорф, Бечув, Голодец, Енералька (Чехія та Словаччина).

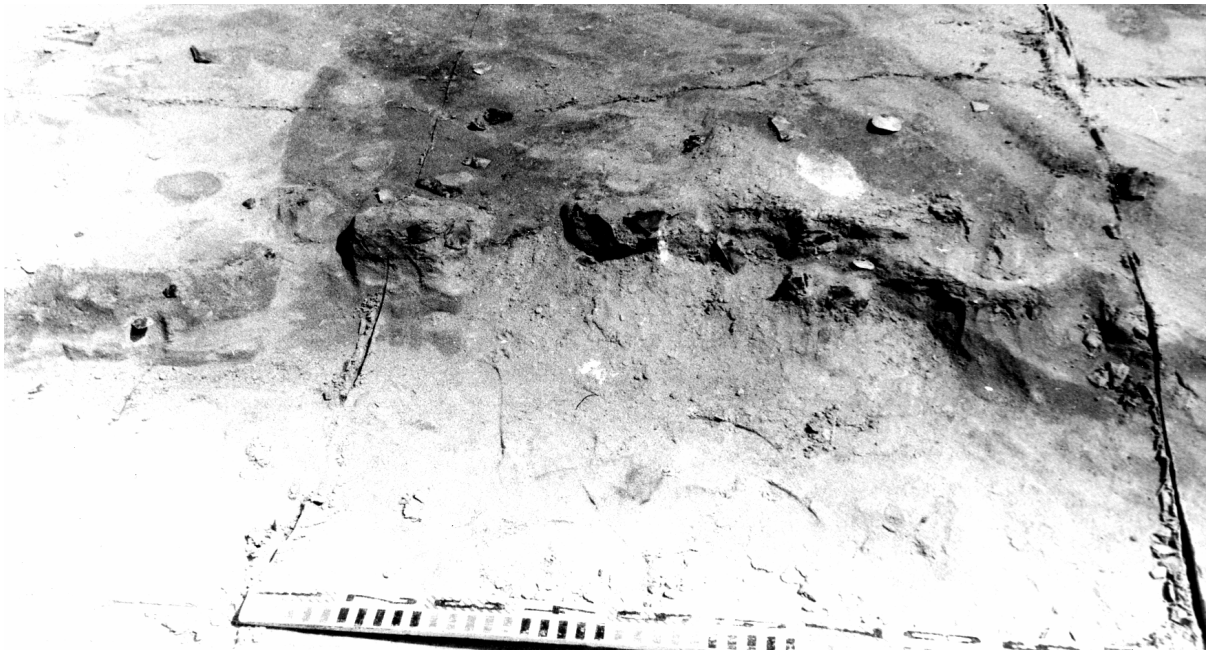

Рис. 5. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Рештки вогнища. Фото В. Савича [Савич, 1986].

Fig. 5. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Remains of hearth. V. Savych's photo [Савич, 1986].

Ґрунтовну реінтерпретацію матеріалів III-го шару Кременця I здійснили В. Степанчук та В. Коен. Дослідники опрацювали колекцію артефактів з розкопок В. Савича 1979 року, яка зберігається у Тернопільському краєзнавчому музеї. Застосувавши сучасні методи техніко-типологічного аналізу, вони приходять до висновків щодо культурної приналежності пам'ятки, які суттєво відрізняються від поглядів В. Савича.

Щоб проілюструвати ці відмінності, ми наведемо співставлення результатів досліджень В. Степанчука та В. Коена з інтерпретацією В. Савичем матеріалів III шару з розкопок 1983 р. Співставлення базується переважно на статті В. Степанчука та В. Коена "The Kremenecian, a middle to upper Paleolithic transitional industry in the Western Ukraine (Preliminary results of typological and technological reevaluation of the Kulychivka layer III industry)" [Stepanchuk, Cohen, 2001–2002, p. 75–110] та звіту В. Савича "Про роботу Волино-Подільської верхньопалеолітичної експедиції за 1983 р." [Савич, 1984, 130 с.]. Ділянки 1979 та 1983 рр. межують одна з одною та мають подібну стратиграфію, тому таке порівняння буде коректним (рис. 4). Співставлення дещо ускладнюється різними підходами до опису матеріалів у цих

дослідників. В. Степанчук та В. Коен зосереджуються, переважно, на технологічному аспекті, тоді як В. Савич використовує загальний статистичний опис збірки. Тому ми залучимо до порівняння переважно ті групи та типи крем'яних артефактів, яким приділено увагу в обох дослідженнях.

Вихідні дані. У 1979 р. залишки третього шару були виявлені у центральній частині мису Куличівки, у квадратах 0–Ч=4–17 розкопу III. На означеній ділянці знайдено 11198 крем'яних артефактів [Савич, 1980, с. 4]. Збірка, яка проаналізована В. Степанчуком та В. Коеном, включає 6408 [Stepanchuk, Cohen, 2001–2002, р. 77].

У 1983 р. дослідження III-го шару проводились на території розкопу IV (квадрати А–І 1=21). Загальна кількість виявлених крем'яних артефактів – 26650 [Савич, 1984, с. 5] (рис. 2, 3, 5).

Перед співставленням даних наведемо ознаки, що є спільними для артефактів обох колекцій. Сировиною для них був високоякісний тонкокристалічний місцевий (“волинський”) кремій туронського ярусу. Колір кременю, переважно, чорний, зрідка зустрічається чорно-сірий смугастий та шоколадний. Базовою формою кременеобробки були жовноподібні та конкреційні утворення. Стан збереження кременів добрий. Більшість з них має легкопатиновану поверхню (блакитна патина). Зустрічаються й зовсім непатиновані предмети [Савич, 1984, с. 11]. Спільною рисою для обох колекцій буде, мабуть, визначене В. Степанчуком та В. Коеном співіснування методів м'якого та твердого відбійника [Stepanchuk, Cohen, 2001–2002, р. 80], хоча у звіті В. Савича це питання не розглядається спеціально, лише стверджується наявність серії кам'яних відбійників [Савич, 1984, с. 30]. В. Степанчук та В. Коен доводять також, що заготовкою, на виробництво якої спрямовувалась індустрія III-го шару Куличівки, була пластина, яка пізніше фрагментувалась для виготовлення знаряддя [Stepanchuk, Cohen, 2001–2002, р. 81]. В. Савич про це не пише. Однак статистичний аналіз описаних у звіті за 1983 р. крем'яних артефактів III шару дозволяє нам вважати цю рису технологічного процесу спільною для обох колекцій. Зокрема, у якості заготовок пластини та фрагменти пластин становлять більшість у всіх широко репрезентованих групах знарядь, окрім скребел та скобелів.

ХАРАКТЕРИСТИКА КОЛЕКЦІЇ ТРЕТЬОГО ШАРУ (РОЗКОПКИ 1983 р.) ЗА В. САВИЧЕМ

Збірка пізньопалеолітичних артефактів, представлена у цій публікації, походить з тієї ж частини пам'ятки, що й матеріали IV культурного горизонту, які проаналізовані у попередній статті [Ситник, Коропецький, 2010]. Правда, якщо найнижчий культурний горизонт IV було зафіксовано лише на цій ділянці, то культурний шар III локалізовано ширше – це уся північно-східна частина розкопаної площі (Куличівка-східна) (рис. 3, II). Однак значна кількість представленого матеріалу та насиченість культурного шару дозволяють розповсюджувати отримані результати на досліджуваний горизонт заселення стоянки у цілому. Відзначимо також, що ця частина розкопу безпосередньо межує з ділянкою 1979 р., колекція з якої (віднесена В. Савичем до культурного шару III) була проаналізована В. Степанчуком та В. Коеном.

Пренуклеуси (0,12 %). До цієї групи можна віднести і нуклеуси первинної стадії розщеплення (0,09 %).

Нуклеуси (0,9 %) та нуклеподібні фрагменти (1,5 %). В. Савич виділяє 9 груп нуклеусів, які досить складно звести до двох, виділених у описі В. Степанчука та В. Коена. Зокрема, і “пласкі” і “об'ємні” нуклеуси можуть зустрічатись у групі аморфних (46 %). До пласких можна умовно віднести нуклеуси однокі сплюснені короткі, однокі одноплощинні та близькі до дископодібних (всього 35,5 %, з них 10,7 % – дископодібних), а до об'ємних – призматичні (з них 57,1 % – одноплощинні та 42,9 % – двоплощинні), двоплощинні однокі підпризматичні та багатогранні неправильного огранення (всього 7,3 %).

Пластини та фрагменти пластин (13,2 %). В цій групі переважають фрагменти пластин (84,2%), тоді як цілі вироби складають лише 16,8 %.

Відщепи та відходи (80,3 %).

Відходи при виробництві знарядь Крім різцевих сколів (0,7 %) В. Савич виділяє в цій групі ребристі сколи і їхні фрагменти (0,2 %) та сколи ударних площин нуклеусів (0,1 %). В. Степанчук та В. Коен не виділяють ці сколи в окрему групу, однак говорять про присутність останніх у дослідженій ними колекції.

Знаряддя (2,9 %). Як і у випадку з нуклеусами, ми змушені час від часу штучно “змішувати”, чи “розділяти” групи знарядь, виділені В. Савичем, щоб зробити можливим порівняння з типами, виділеними В. Степанчуком та В. Коеном. Домінують ретушовані сколи, до яких ми включили пластини і фрагменти пластин з крайовою ретушшю або з частково ретушованим краєм та відщепи з крайовою ретушшю або частково ретушованим краєм (всього 42,8 %). Досить численні в колекції 1983 р. різці (16 %), виїмчасті знаряддя (скобелі та пластини і відщепи з бічними виїмками – усього 10,7 %) та скребки (7,5 %). Мало у збірці знарядь скреблоподібних знарядь (5,1 %) та вістер (1,3 %). Невелика група пластин з обламаним та навкіс ретушованим робочим краєм, очевидно зіставляється з визначеними В. Степанчуком та В. Коеном тронкованими знаряддями. Однак категорія тронкованих знарядь є, мабуть, ширшою і повинна була б охоплювати якусь частину групи ретушованих сколів. Тому визначити їхню точну кількість лише на підставі описів В. Савича неможливо. Комбіновані знаряддя, що визначені В. Степанчуком та В. Коеном в окремий тип, у В. Савича, як видається, включені до інших груп. Зокрема 6,6 % скребків (це близько 0,5 % від загальної кількості знарядь) віднесено до комбінованих виробів – скребків-різців та скребків-проколів. Звертає на себе увагу факт, що у В. Савича не виділено окремий тип ножів, тоді як В. Степанчук та В. Коен називають цей тип знарядь одним з найчисельніших (можливо, ножі у колекції 1983 р. “розчинені” у групі ретушованих сколів).

У серії різців найбільше кутових (86 %). Значно менше бічних (11 %) та серединних (2,3 %). Зіставляти ці групи з типами, визначеними В. Степанчуком та В. Коеном, можна лише для виявлення загальних тенденцій.

Аналізуючи серію скребків, В. Савич головним критерієм поділу зробив форму робочого краю виробів, тому для співставлення нам знову доведеться вдатись до “перегрупування” виділених ним типів. Домінуючі скребки з заокругленим робочим краєм (38 %), ймовірно, зіставляються з підокруглими за В. Степанчуком та В. Коеном. Серед скребків з скошеним боком (лівим або правим), прямим робочим краєм та нерегулярних скребків (усього 33,2 %), умовно віднесених нами до “кінцевих” за В. Степанчуком та В. Коеном, більшість виготовлена на фрагментах пластин і лише деякі – на відщепках або інших сколах. В. Савич також говорить про фрагменти скребків (13,3 %), однак не повідомляє – до скребків якого типу (типів) належать ці фрагменти.

Окремо зупинимось на групі скреблоподібних знарядь. Матеріалом для їх виготовлення служили масивні пластини та сколи. Робочий край знарядь був прямим чи “дугастим”, ретуш – переважно скошеною, високою або низькою [Савич, 1984, с. 32-33]. Означені вироби становлять досить велику частку у збірці 1983 р., однак повністю відсутні у колекції 1979 р., опрацьованій В. Степанчуком та В. Коеном. Не згадують про такі знаряддя й інші дослідники матеріалів Кременця І. Ці вироби є доволі специфічним явищем в каменеобробній індустрії III-го шару Куличівки. Визначення статусу цієї групи знарядь серед матеріалів пам’ятки може мати велике значення для виявлення культурних аналогій, а отже потребуватиме особливої уваги при подальших дослідженнях.

Висновки. У звіті В. Савича немає окремого пункту, присвяченого аналізу технології каменеобробки, тому його точку зору можна встановити лише на основі окремих зауважень. У своїх публікаціях дослідник характеризує її як техніку раннього періоду пізнього палеоліту з пережитками середньопалеолітичних чи пізньомустьєрських традицій [Савич, 1995, с. 25]. Ці пережитки він вбачає:

- в наявності серед нуклеусів матеріалів пізньомустьєрської пори левалуазького типу (одноплщинних нуклеусів зі скошеною ударною площадкою та поперечною підтіскою на протилежному до ограненого боку та дископодібних) [Савич, 1984, с. 13, 14];
- в присутності у збірці виробів з пізньомустьєрською підправкою ударних площадок (тонке фасетування) [Савич, 1984, с. 18–19].

Таблиця 1.

Кременець I (Куличівка). Розкопки В. Савича. Культурний шар III.
Колекція крем'яних артефактів.

Рік	№ розкопу	Розмір ділянки (м ²)	Крем'яні вироби кількість / %		
			Нуклеуси	Знаряддя	Інше
1979	I	108	118/1	386/3,4	10694/95,6
1983	IV	210	241/0,9	792/3	25617/96,1
1985	IV	100	103/0,9	191/1,7	11147/97,4
1988	IV	140	181/2,3	273/3,5	7350/94,2
Всього		558	643/1,1	1642/2,9	54808/96

Ділянки розкопу В. Савича, на яких виявлено матеріали культурного шару III

1979 р. Закладено прирізку (розкоп III) до розкопу II, яка поширила межі дослідженої ділянки на схід (площа 200 м²).

Стратиграфічну позицію нового культурного шару у звіті за 1979 р. подано таким чином: шар смугастих суглинків на глибині 1,70–2,20 м від нульової (2,80 м від рівня денної поверхні), який складається із темно-коричневих, вохристих, червоних, світло-коричневих смужок завтовшки 10–15 см та піщаних лінз (3–6 см). Його підстеляє шар твердої окальцінованої темно-сірої глини.

На дослідженій ділянці культурного шару III зібрано 11198 крем'яних артефактів, невелику кількість остеологічних решток та грудок вохри; зафіксовано одне вогнище.

У розкопі III відкрито лише верхній культурний шар. Колекція виробів з кременю дуже бідна: 128 екз. Усі вони вкриті інтенсивною молочною патиною.

Крім того, поглиблено центральну частину ділянки 1976 р. (108 м²) та зафіксовано там новий III-й верхньопалеолітичний культурний шар.

1983 р. Впродовж польового сезону на ділянці розкопу IV (200 м²) розкопано культурний шар III. Збірка крем'яних виробів включає 26650 знахідок. Також було зафіксовано сліди п'яти вогнищ. Одне з них досліджене частково, його східний фрагмент залишився у недослідженій частині пам'ятки.

1985 р. Відкрито нову північну прирізку до розкопу IV (площа 100 м²). Звіт за цей сезон містить дані лише про культурні шари II та III (опис дослідження культурного шару I з незрозумілих причин відсутній). Колекція крем'яного інвентарю культурного шару III становила 11441 екз; культурного шару II – 5994 екз. Виявлено сліди одного вогнища у культурному шарі II.

1988 р. Закінчено дослідження ділянки, розкритої у 1986 р (площа 140 м²), розкопано культурний шар III. Колекція крем'яних виробів з цього шару складає 7804 екз.

ОПИС КОЛЕКЦІЇ ТРЕТЬОГО ШАРУ (РОЗКОПКИ 1979 р.) ЗА В. КОЕНОМ ТА В. СТЕПАНЧУКОМ

Пренуклеуси (0,2 %) є, скоріше за все, фрагментами опробуваної сировини.

Нуклеуси (1,8 %) та нуклеподібні фрагменти (0,8 %). Нуклеуси поділені на плоскі (46,3 %) та об'ємні (53,7 %).

У першій групі 96 % – нуклеуси левалуа з одною (29,2 %) або двома (70,7 %) площадками і одною робочою поверхнею. Схема розщеплення поздовжньо-зустрічна (у двоплощадкових) та паралельна (у одноплощадкових). Серед пласких нуклеусів також 2 % – дископодібних доцентрових та 2 % – атипових левалуа класичних.

В другій групі виділені призматичні паралельні (79,3 %) та торцеві (20,7 %) нуклеуси. Серед перших (60,9 %) – одноплощадкові, 36,9 % – двоплощадкові та 2,2 % – трьохплощадкові. Матеріали другої групи не мають прямого аналогу в типології В. Савича.

Відзначається майже повна відсутність “виснажених” нуклеусів, які були б непридатні для подальшого використання.

Пластини (20,7 %).

Відщепи, луски та уламки (73,3 %) (в роботі В. Степанчука та В. Коена ці групи артефактів розділені, однак В. Савич об’єднує їх в межах категорії “відщепи та відходи”; між тим, щоб співставлення було коректним ми включили їх до одної групи).

Відходи при виробництві знарядь. Сюди віднесено різцеві сколи (0,7 %). Дослідники зазначають відсутність стандартних відходів ретушування, припускаючи, що це може бути частково пояснено умовами зберігання.

Знаряддя (2,5 %). В комплексі знарядь переважають скребки (27,8 %), ножі (17,8 %), ретушовані сколи (16,3 %) та виїмчасті знаряддя (13,1 %). Менше вістер (9 %). У В. Коена та В. Степанчука ця група включає в себе вістря та вістря левалуа) різці (8,2 %), тронковані (4,1 %) та комбіновані (3,3 %) знаряддя.

У серії скребоків виділено (в порядку зменшення кількості) кінцеві на відщепках (33 %), кінцеві на пластинах (28 %), (під)округлі (6 %) та подвійні (1 %). Досить велика група нуклеоподібних скребоків (32 %) не має аналогій серед типів, виділених В. Савичем. Можливо, це скребки на сколах, які у В. Савича згадуються побіжно: “скребки виготовлялись на відщепках, пластинах і рідше на сколах” [Савич, 1984, с. 27].

У серії різців домінують кутові (40 %). Також представлені двогранні різці (25 %), поперечні багатофасеткові (25 %) та різці на ретушованих зламах сколів (10 %).

Висновки. Головною ознакою проаналізованого комплексу В. Степанчук та В. Коен називають “співіснування середньопалеолітичного левалуазького... та верхньопалеолітичного... об’ємного способів розщеплення”, які не лише використовуються одночасно, але й здійснюють взаємний вплив (включно до комбінації обох способів розщеплення на одному нуклеусі). [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, р. 84]. У такій взаємодії домінує верхньопалеолітичний компонент. Зокрема, у комплексі знарядь продуктами левалуазької техніки є тільки левалуазькі вістря [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, р. 78]. Окрему увагу дослідники приділяють оріньяцьким впливам. Визнаючи присутність останніх у збірках Куличівки, В. Степанчук та В. Коен вважають їх результатом культурної взаємодії між оріньяцькими та неоріньяцькими групами, наголошуючи, що індустрія Кременця I не демонструє тенденції до типових оріньяцьких (чи гравецьких) традицій [Stepanchuk, Cohen, 2001–2002, р. 87].

АНАЛІЗ АРХЕОЛОГІЧНОГО МАТЕРІАЛУ ІІІ-ГО ШАРУ, ПРОВЕДЕНИЙ АВТОРАМИ

Ще раз нагадаємо, що у цій статті ми характеризуємо не весь комплекс ІІІ-го шару на всій дослідженій площі стоянки, а лише ділянку 1983 р. розкопок, на якій колишній “нижній” шар поділено на три горизонти – ІІ-й, ІІІ-й і ІV-й. До аналізу застосовані ті ж самі методи, принципи та форми опису, що уже використовувалися під час досліджень крем’яного комплексу ІV-го культурного шару Куличівки [Ситник, Коропецький, 2010, с. 23–66]. Оскільки сировина обох комплексів ідентична, то це питання ми опускаємо.

Природні жовна – 15 екз.

В культурному шарі ІІІ знайдено порівняно небагато природних, антропогенно не використаних жовен – лише 15 шт. З них лише 2 екз. мають відповідні габарити для оформлення їх у нуклеуси (розмірами приблизно 15×9×5 см). Вони мають т. зв. “фігурну” форму з відростками, іноді пошкодженими морозобійними процесами. Ще 6 екз. мають розміри

в середньому 8×5×3 см, що робить їх загалом непридатними для виготовлення пластинчастих заготовок, характерних для III-го шару Куличівки. Зате вони могли бути використані як відбійники. На одному з них є сліди контрудару, що підтверджує припущення про принесення їх на поселення в якості відбійників (нереалізованих). Ще 7 конкрецій мають зовсім невеликі розміри (4×3×2 см). Їх практичне використання сумнівне. Добре проглядувана округло-овальна геометрична форма цих природних “яєчок” може вказувати на використання їх як іграшок для дітей (?).

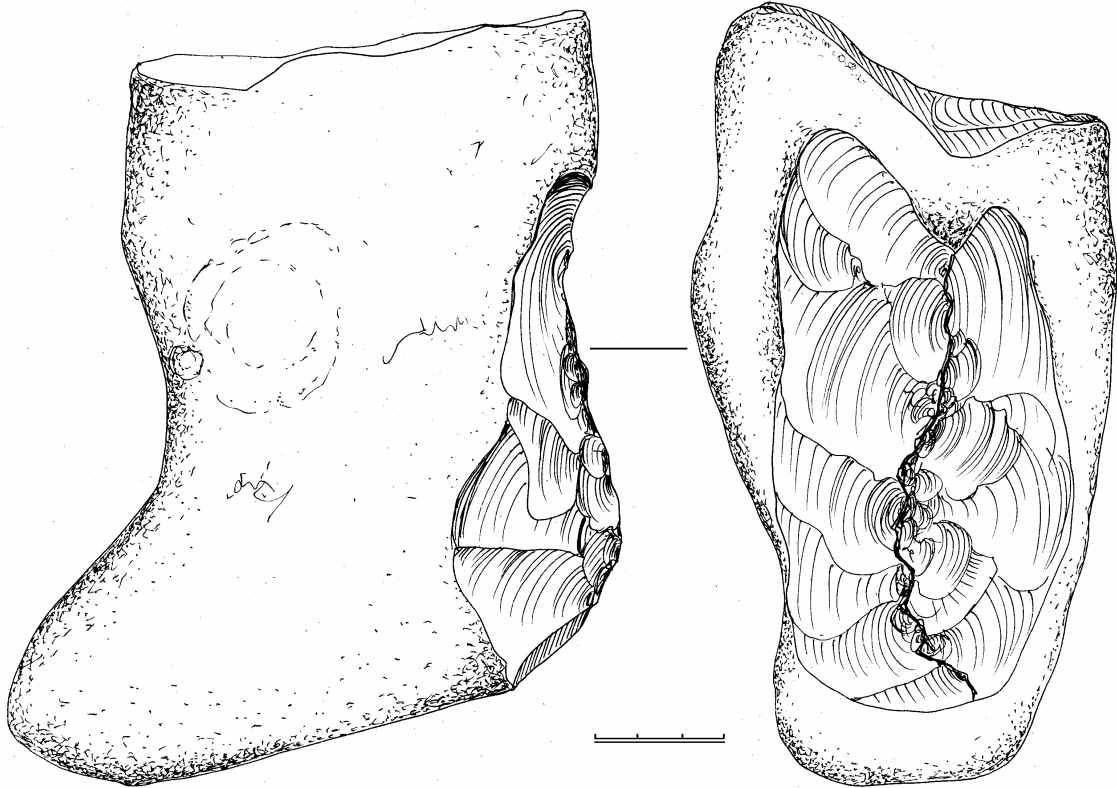

Рис. 6. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Преформа нуклеуса.

Fig. 6. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Pre-form of the core.

Пренуклеуси – 20 екз.

Помітно, що ці артефакти не складають окремої серії – кожен з них має індивідуальні риси, які не вдається формалізувати. По-перше, усі пренуклеуси різні за величиною і формою. Їх розміри коливаються від 18–20 см до 4–5 в довжину. Форма також різна – є жовна кулеподібні, динепоподібні, огіркоподібні, пальчасті, а також різноманітні фрагменти жовен.

Три предмети мають порівняно великі габарити. Як приклад, ілюструємо великий пренуклеус (рис. 6) чоботоподібної форми. Верхня (умовно) частина надбита, а по видовженому боку зроблена спроба оформити поздовжнє ребро. Воно має ламану в плані лінію, від якої в обидві сторони були направлені не дуже сильні удари.

Подібне до нього інше жовно – з дещо коротшою лінією ребра, але з кількома негативами пробних знять з верхньої площадки. Так само частково оформлене ребро по периметру мають ще три уламки жовен невеликих розмірів (приблизно 16×8×3), які сформовані на плитчастій крем'яній сировині. Ребра в них гострокутні, негативи оформлення глибші і ширші. Три конкреції мають лише підправлену кількома сколами площадку, ще три – кілька поздовжніх негативів від знять, зроблених з цих площадок. Два пренуклеуси на порівняно невеликих овальних жовнах мають вигляд “чопероподібних” знарядь. Їх площадка і кілька знять знаходяться під гострим кутом один до другого.

Лише один екземпляр має часткові негативи на тулові, що вкривають 1/3 поверхні. 5 невеличких фрагментів жовен (розмірами, приблизно, 6×4×3 см) мають також негативи пробних знятть, що вказує на можливості утилізації сировини і такого ґатунку. До цієї категорії виробів треба віднести ще 46 екз. гострокутних та аморфних фрагментів сировини, серед яких трапляються масивні відщепи (5 екз.), плитки (4 екз.) з кількома негативами пробних знятть. Їх не можна віднести до пренуклеусів, оскільки подальше ефективне розщеплення з таких аморфних заготовок було нерезультативним. Частину нуклеоподібних (18 екз.), складають фрагменти крупніших ядрищ, розколотих, переважно, під дією природних агентів. Помітно, що система знятть на цих фрагментах паралельно-призматична, або ж наближена до неї.

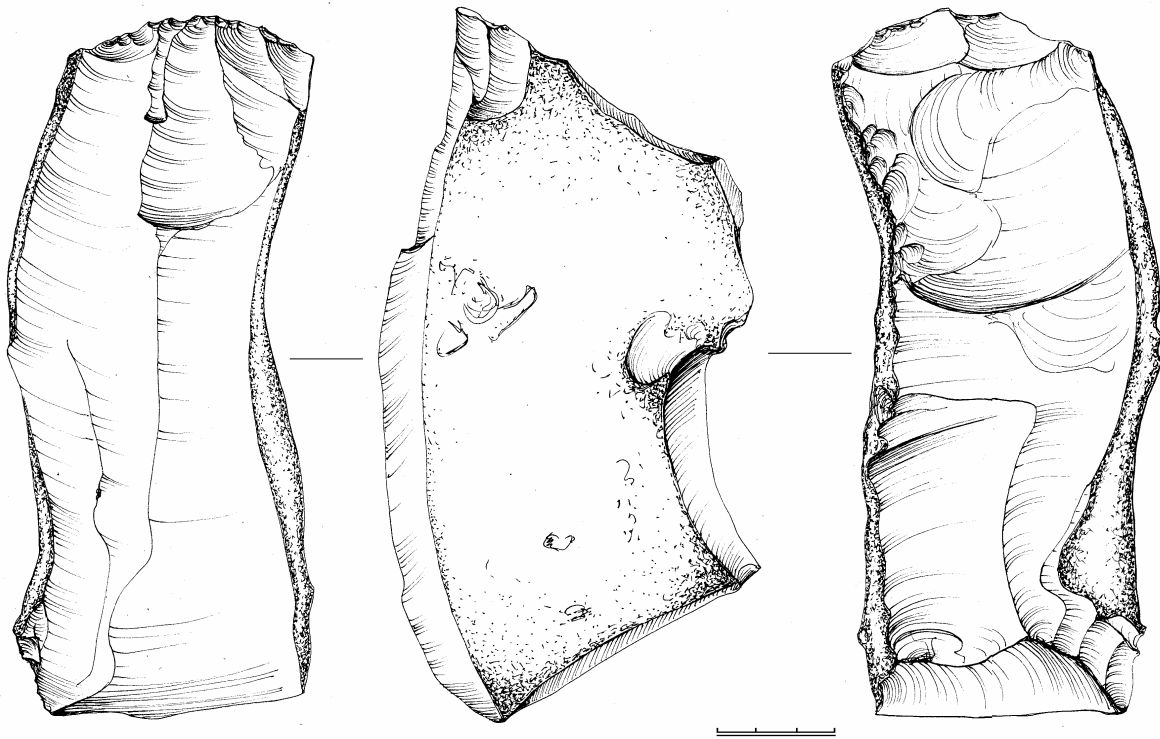

Рис. 7. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеус.
Fig. 7. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Core.

Таким чином, досить значну кількість – більше половини (74 екз.) всієї збірки, становлять у тій чи іншій мірі дефектні ядрища, які не стали повноцінними нуклеусами для зняття заготовок. Цей факт (як і багато інших) пояснюється багатством підручної сировини, яку легко було діставати і використовувати.

Нуклеуси – 133 екз.

Одноплощадкові – 44 екз.

Одноплощадкові крупні початкової стадії розщеплення – 13

На кожному з них простежується жовнова кірка, яка вкриває від 30 до 80 % корисної поверхні розщеплення. Їх середні розміри: 18×11×7. Наймасивніший зразок має 22×15×8 см, (рис. 7) хоч є і довші – 23,5 см (рис. 8), але не такі масивні (товщина – 6 см).

За схемою опрацювання IV-го культурного шару визначені такі типи:

- паралельних плоских односторонніх – 3 екз.
- призматичних (з виділеним ребром, з якого проведені допоміжні крупні зняття) – 3 екз.
- пірамідальних – 1 екз. (за формою – перевернута піраміда)
- торцевих (на бокових гранях масивних плоских заготовок) – 5 екз.

Якщо порівнювати з IV-м шаром, то одноплощадкові нуклеуси у більшості належали до середньої стадії утилізації і були представлені набагато дрібнішими зразками (майже половина загальної маси односторонніх нуклеусів III-го шару).

Якщо в IV-му шарі домінували паралельні плоскі односторонні нуклеуси, то в III-му – призматичні торцевого типу, тобто, їх робочі ділянки знаходяться не на широкій стороні, а на вузькому ребристому краю жовна. Такий принцип одразу обмежував бокові краї і не давав можливості розщеплення широких відщепів, а був націлений на відокремлення довгих вузьких пластин.

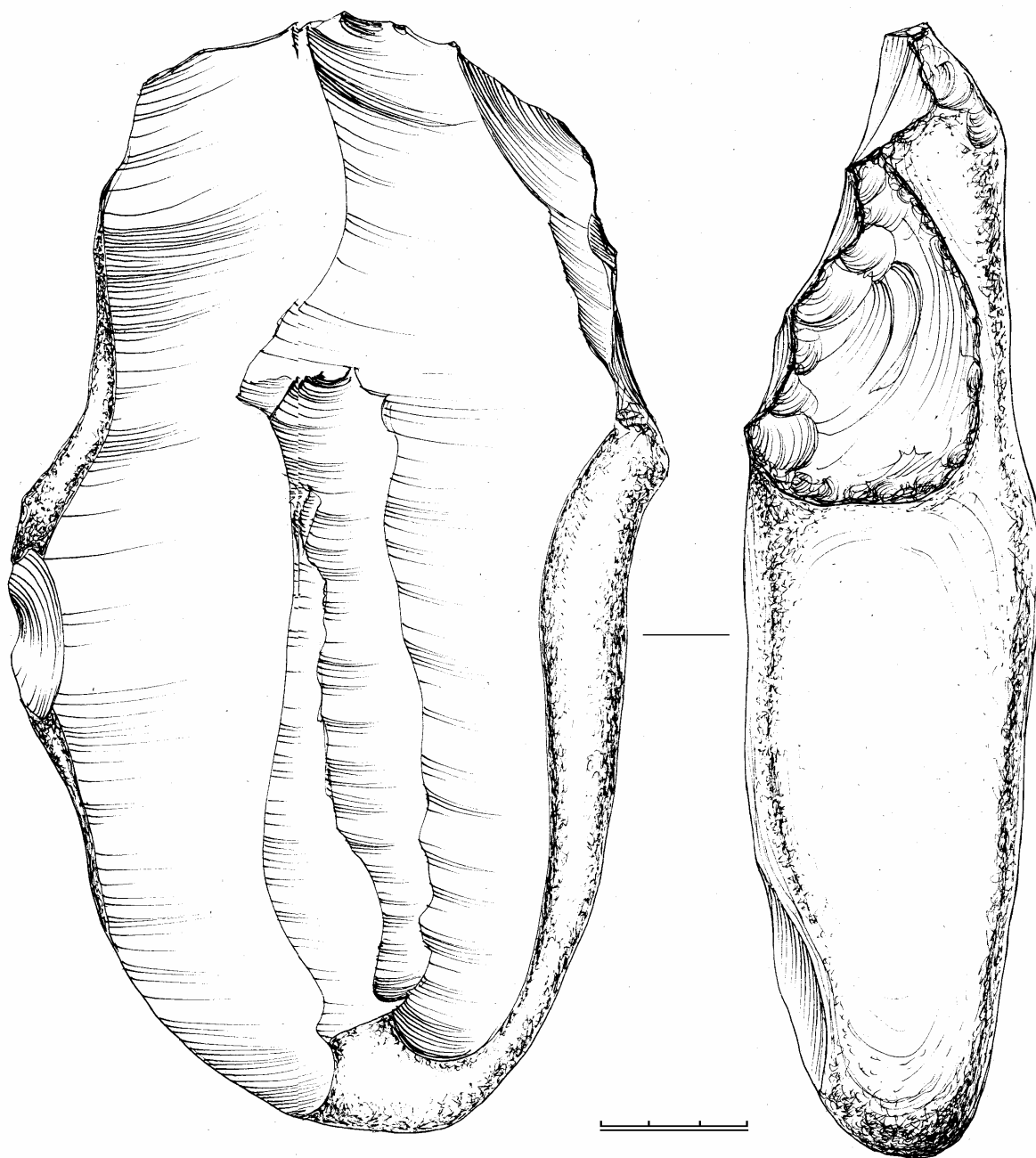

Рис. 8. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеус.
Fig. 8. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Core.

Як приклад, ілюструємо типові нуклеуси плаского призначеного розщеплення (рис. 8; 9). Особливо показовий перший екземпляр, що виготовлений на овальному жовні – на широкій пласкій стороні з однією площадкою на короткому краю, утвореною серією дрібних фасеткових знятть (рис. 8). На двох бокових краях помітні спроби формування бокових ребер. Інший екземпляр (рис. 9) можна віднести до перехідного типу поміж пласкою і торцевою системою розщеплення, хоч переважає пласка. Поздовжнє паралельне огранення на робочій поверхні цього зразка демонструє конвергентний спосіб зняття постлевалуазького вістря типу Богуніце. Зворотня поверхня у нього випукла, вкрита жовною кіркою.

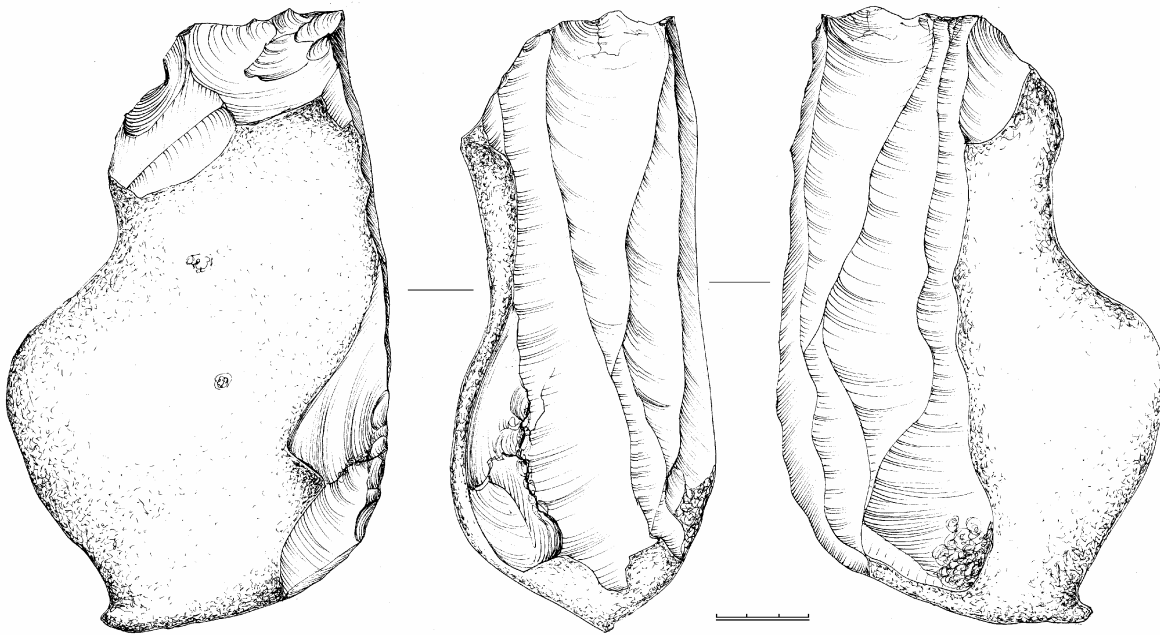

Рис. 9. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеус.
Fig. 9. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Core.

Три екземпляри великих нуклеусів віднесено до призматичних з виділеним поздовжнім боковим ребром, з якого проведено серію дрібних допоміжних знятть (окремі з яких досить крупні). Вони відрізняються від пласких і торцевих ядрищ напівсферичною випуклою робочою поверхнею, подібною до багатогранної призми. Типовим нуклеусом є зразок на рис. 12, у якого на зворотній поверхні залишилася лише смуга жовнового покриття, а вся інша поверхня вкрита негативами паралельних знятть та виділеним поздовжнім ребром.

Один з таких екземплярів належить до типу пірамідальних (рис. 11) з уже знятим поздовжнім ребром, від якого залишилися лише один суцільний негатив та бокові неповні негативи. У якійсь мірі він також демонструє перехідну форму від призматичних до торцевих одноплощадкових екземплярів.

Найбільше є торцевих поздовжніх нуклеусів, сформованих на пласких овальних конкреціях зі сторони поздовжнього торця (чи ребра). Окремі з них мають сліди формування поздовжнього ребра, підправленого з тилової сторони (рис. 14), чи вкритою жовною кіркою.

Загалом ця серія нуклеусів з III-го шару Куличівки є досить показовою і характерною. Вона документує початковий етап розщеплення великих крем'яних жовен з метою отримання видовжених пластинчастих заготовок. Уже на самому початку розщеплення застосовувалася модель призматично-торцевого характеру зняття пластини з однієї ударної площадки. Другим важливим моментом було формування поздовжнього ребра на боку робочої площини, що давало можливість перейти від плаского до об'ємного призматичного розщеплення нуклеусів.

Одноплощадкові ядрища середньої стадії утилізації – 10 екз.

Їх розміри коливаються в межах від 8×6×3 до 12×8×5 см.

Серед них виділено кілька підтипів. Найбільше (аж 6 екз.) звичайних призматичних пласко-випуклих (об'ємного розщеплення) нуклеусів з робочою стороною на широкій ледь випуклій стороні жовна. За винятком одного екземпляра з повністю оживленою поверхнею, всі інші мають різні ділянки жовнового покриття. У двох випадках це випукла тилова поверхня, і в трьох – робоча, неутілізована у нижній частині. Один нуклеус має жовнові ділянки на робочій і на тильній ділянках. Усі площадки підправлені багатьма сколами, скошені до тилової поверхні. Дві з них мають подібність до широкого “носика” чи “рильця”. Загалом же, помітно, що ці ядрища були забраковані ще на початковій стадії розщеплення, хоч за розмірами вони належать до ядрищ середньої величини.

Два екземпляра можна кваліфікувати як торцеві, один – як атипово пірамідальний і одне (наполовину розламане), як плаский паралельний варіант розщеплення (мабуть, на пласкій гальці овальних обрисів). Торцеві нуклеуси порівняно з типовими (чи класичними) зразками мають дещо широкій робочий край, але обмежений з двох поздовжніх сторін.

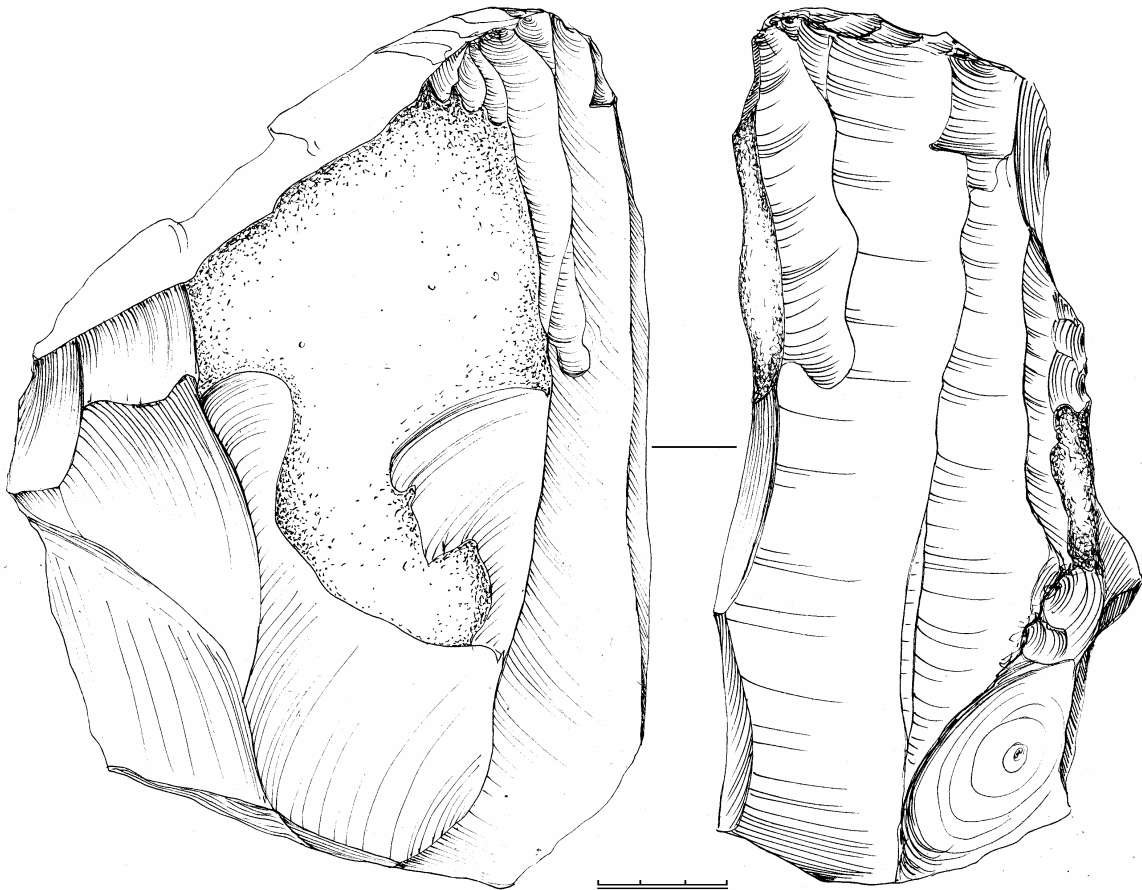

Рис. 10. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеус.

Fig. 10. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Core.

Пірамідальний зразок відрізняється також дещо атиповою формою і неповним периметром знять з однієї, лише злегка підправленої, повністю вкритої кіркою, площадки. По периметру площадки (більше 50 %) нанесена дрібна обробка типу пікетажу, яка сформувала півкруглий дрібносхідчастий “робочий край” чи “бахрому” в прикоринній зоні ударної площадки нуклеуса. Так що це ядрище “випадає” із загальної системи оформлення і утилізації нуклеусів з метою отримання повноцінних сколів заготовок. Фрагмент “плаского” ядрища включає дрібнопідправлену фасетовану площадку, пласку, вкриту кіркою, тилову поверхню і два обмежуючі боки робочої поверхні, якою є кілька негативів паралельного площинного

характеру. Один з негативів займає більше половини корисної поверхні розщеплення, у зв'язку з чим його можна розглядати під кутом зору левалуазької техніки.

Відзначимо фрагмент природного кременя з кількома поздовжніми негативами знять на вузькому ребрі заготовки, тобто – ядрище належить до типу торцевих. В нижній частині помітні сліди формування чи то поздовжнього ребра, чи то другої площадки. Це єдиний одноплощадковий екземпляр середніх розмірів, придатний до подальшої утилізації.

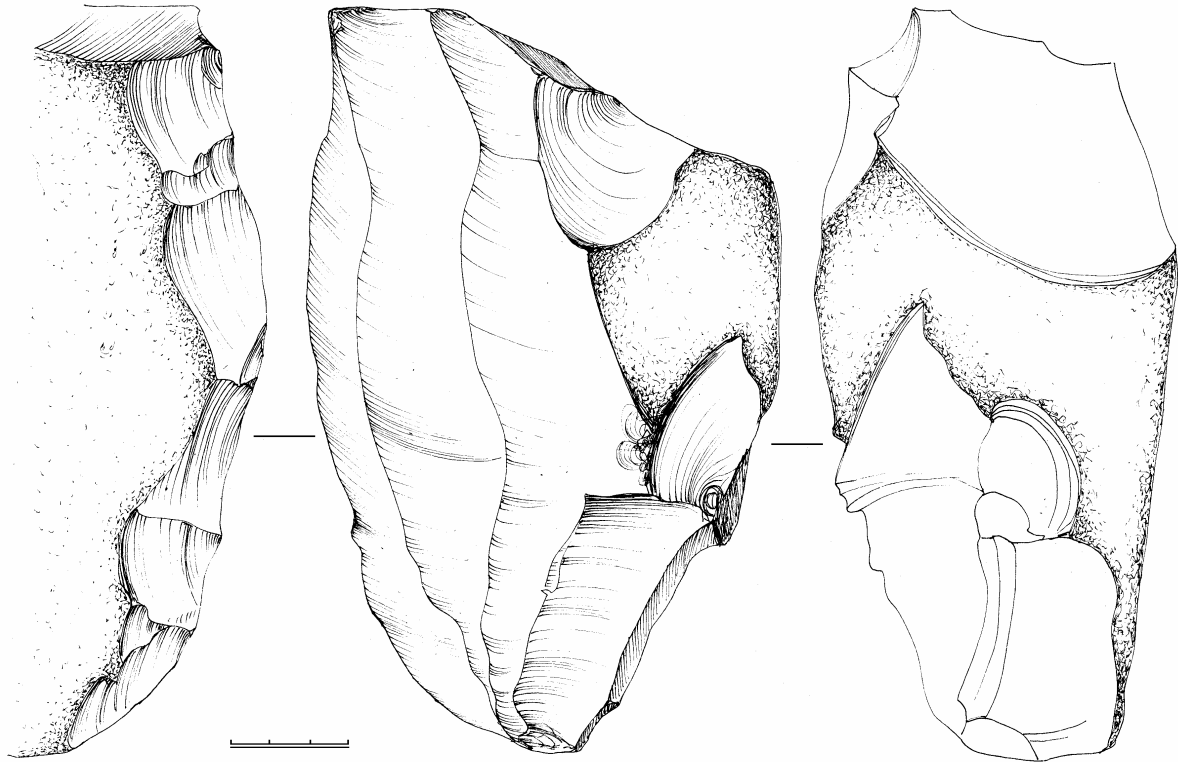

Рис. 11. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеус.
Fig. 11. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Core.

Одноплощадкові нуклеуси кінцевої стадії розщеплення – 21 екз.

Усі вони належать до торцевого типу, хоч відрізняються за формою і станом спрацювання. Їх головна відміна – це невеликі розміри заготовки, але це не означає, що вони відображають процес розщеплення від великих через середні розміри – до малих (дрібних). Просто відбиралися заготовки невеликих габаритів. Іноді на таких “кінцевих” нуклеусах спостерігаються лише одне-два пробних зняття.

Тільки один з них справді “спрацьований”. Він може бути віднесений до плоских трикутних з боковим ребром, з якого велося самостійне (автономне) розщеплення і тому можна розглядати його як альтернативно-перехресний тип.

Три торцевих нуклеуси оформлені на плоских трикутних природних фрагментах з тиловою стороною у вигляді гострокутного ребра. Ударні площадки у них плоскі (оформлені одним негативом). Ще три зразки подібні до попередньої групи. Один з них має підправлену гостру тилу сторону і виглядає як нуклеус “липського типу”.

Один екземпляр трохи масивніший, сформований на природній плитці.

В загальних рисах ці ядрища використовувалися для зняття видовжених невеликих пластинок з вузького ребра (торця) природної плоскої заготовки (в деяких випадках фрагмента нуклеуса). Їх розміри коливаються в межах 5–8 см при товщині 3–4 см.

Окрім описаних, виокремлюємо ще серію одноплощадкових нестандартних нуклеусів дрібних розмірів кінцевої стадії розщеплення – 16 екз.

Найбільшу кількість з них становлять так звані кінцеві ядрища з одним великим негативом знять, який інколи займає 90% корисної площі робочої поверхні (рис. 13; 2, 3) – 8 екз. Зворотна поверхня у більшості з них – випукла жовнова (з підправкою), або ж природний негатив розлому. Лише в одному екземплярі спостерігаємо масивний відщеп як заготовку. В кількох випадках тилова поверхня оббита негативами підправляючих знять. Як один із варіантів нуклеусів Комбева – лише один негатив на животику масивного відщепу. Ще два зразки одноплощадкових нуклеусів поздовжнього паралельного огранення мають центральні (найбільші) негативи знять, які вказують на завершення стадії розщеплення цього типу нуклеусів. Тобто, складається враження, що в завершальній фазі майстер свідомо старався зняти найкрупнішу (з можливих) заготовку з цього чи іншого конкретного ядрища.

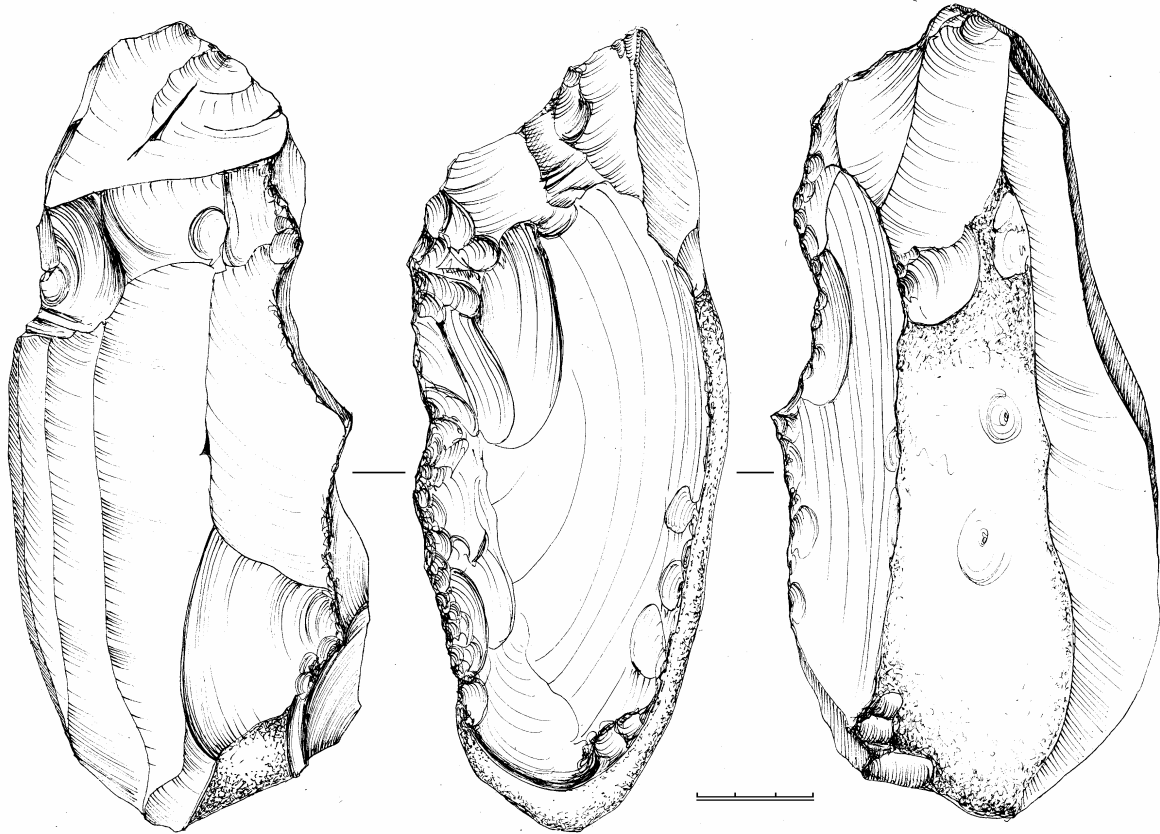

Рис. 12. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеус.
Fig. 12. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Core.

Чотири дрібних одноплощадкових паралельних (в якійсь мірі призматичних) нуклеусів можна віднести до атипових аморфних, бракованих чи невдалих за причини неякісної сировини чи неточних ударів знять. “Читається” загальна призматична, видовжена форма ядрища при одній-єдиній площадці на одному з поздовжніх торців (кінців).

Розміри дрібних кінцевих ядрищ коливаються в межах 5–6×4–3×2–1 см.

Двоплощадкові нуклеуси – 60 екз.

За розмірами належать до дуже великих – 2 екз. Їх розміри в середньому: 18×9×6, а то і більші – до 25 см в довжину. Обидва вони виглядають як торцевий варіант – їх робочі сторони знаходяться на ребрі видовжено-плаского жовна. Ударні площадки скісні, утворені одним зняттям – “однонегативні”, іноді по краю підправлені дрібними зняттями.

До нуклеусів менших розмірів, але також початкової стадії розщеплення, відносимо 4 екз., 2 – типу паралельних плоских, 1 – об’ємних (призматичних) і 1 – торцевих, на ребрі

наполовину розколого овального жовна. Негативи зняті на усіх чотирьох зразках грубі, часто аморфні (пробні ?). Їх середні розміри: 10×8×5 см.

До двоплощадкового типу належать ще три екземпляри ядрищ середньої стадії розщеплення. Одне з них віднесено до звичайного призматичного полюсного гатунку, при чому одна площадка займає домінуюче положення (з неї знято приблизно 90 % сколів), в той час як друга – “підлегле” становище.

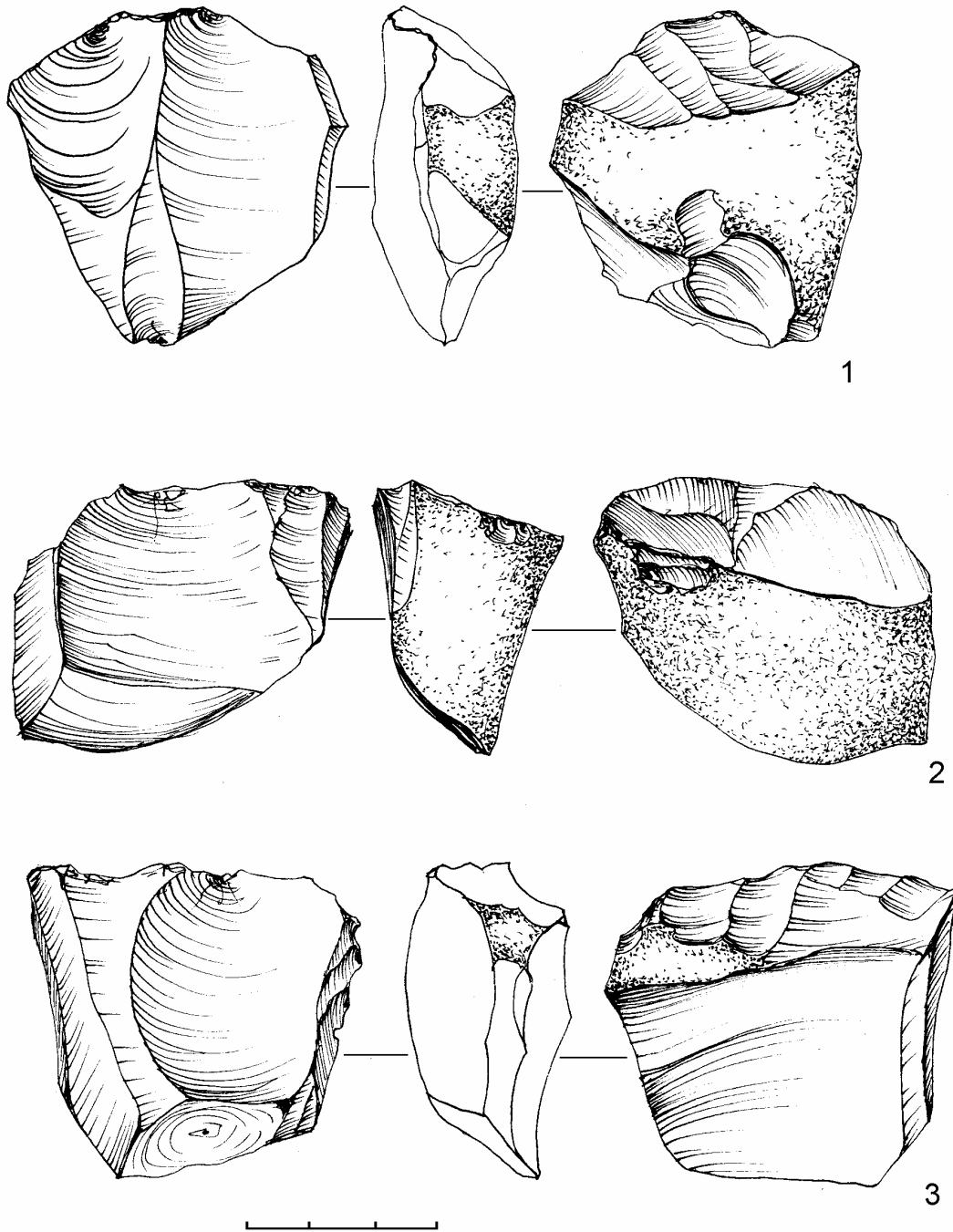

Рис. 13. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеуси.
Fig. 13. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Cores.

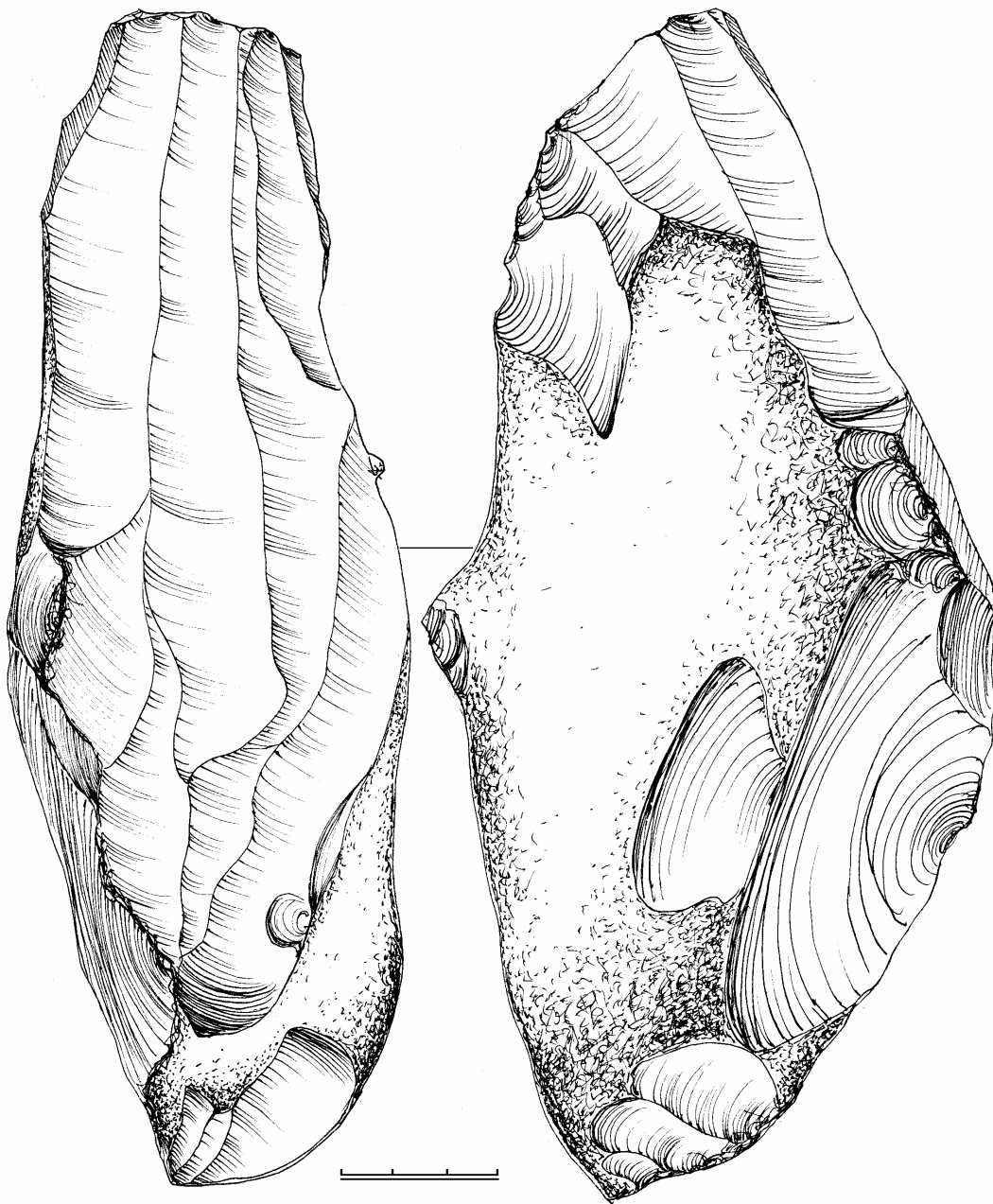

Рис. 14. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеус.
Fig. 14. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Core.

Негативи на цьому ядрищі широкі відщепні і глибокі. Загалом нуклеус має “грубі” обриси з клиноподібною зворотною стороною (яка теж може розглядатися як окрема допоміжна площадка). Друге ядрище має торцевий характер з негативами вузьких пластинчастих знятть. Поліусні площадки також нерівноцінні за ступенем використання. З умовно нижньої знято лише кілька початкових вузьких знятть. Зворотня сторона широка, зі слідами формування поздовжнього ребра. По боках ядрище має незаймані ділянки кірки. У якійсь мірі це класичний тип середньої стадії нуклеуса двоплощадкового типу з торцевим (але достатньо широким) способом розколювання. Характерне також домінування однієї з площадок. Видається, що нуклеус було забраковано на стадії переходу до розщеплення на другій поліусній площадці.

І третє ядрище належить до двоплощадкового поздовжнього розщеплення, але в його альтернативній позиції. Тобто, друга, умовно нижня площадка, знаходиться на протилежній (тиловій) площині. Ця робоча площадка утилізована лише частково – поряд знаходиться досить виразне поздовжнє ребро з поперечними глибокими негативами, зняття з яких виявилось невдалим.

Двоплощадковий тип розщеплення характерний, переважно, для середньої стадії зняття заготовок, коли виникала необхідність переоформлення нуклеуса, оскільки зняття з однієї площадки заходило “в тупик”, ставало нерезультативним з позиції отримання довгих прямих пластин.

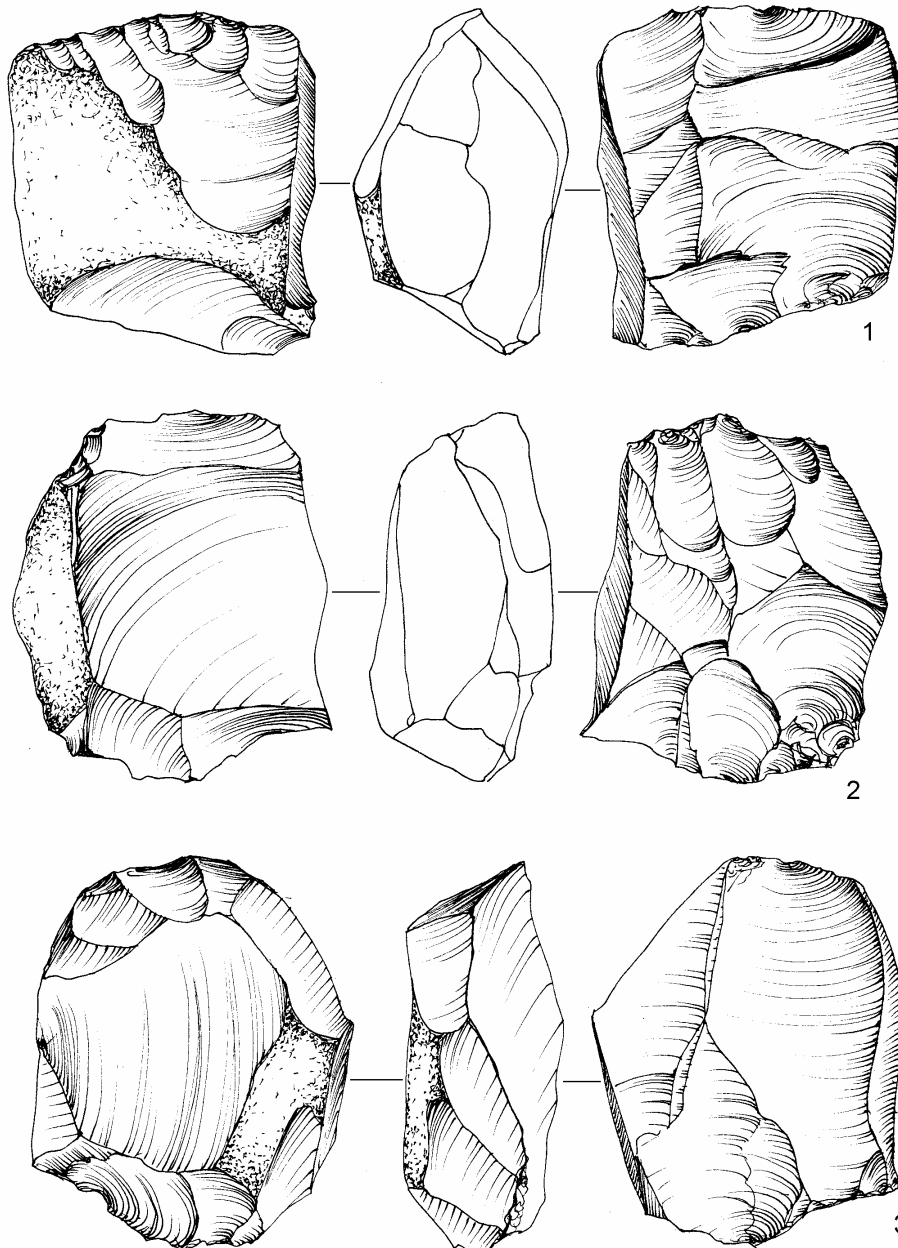

Рис. 15. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеуси.
Fig. 15. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Cores.

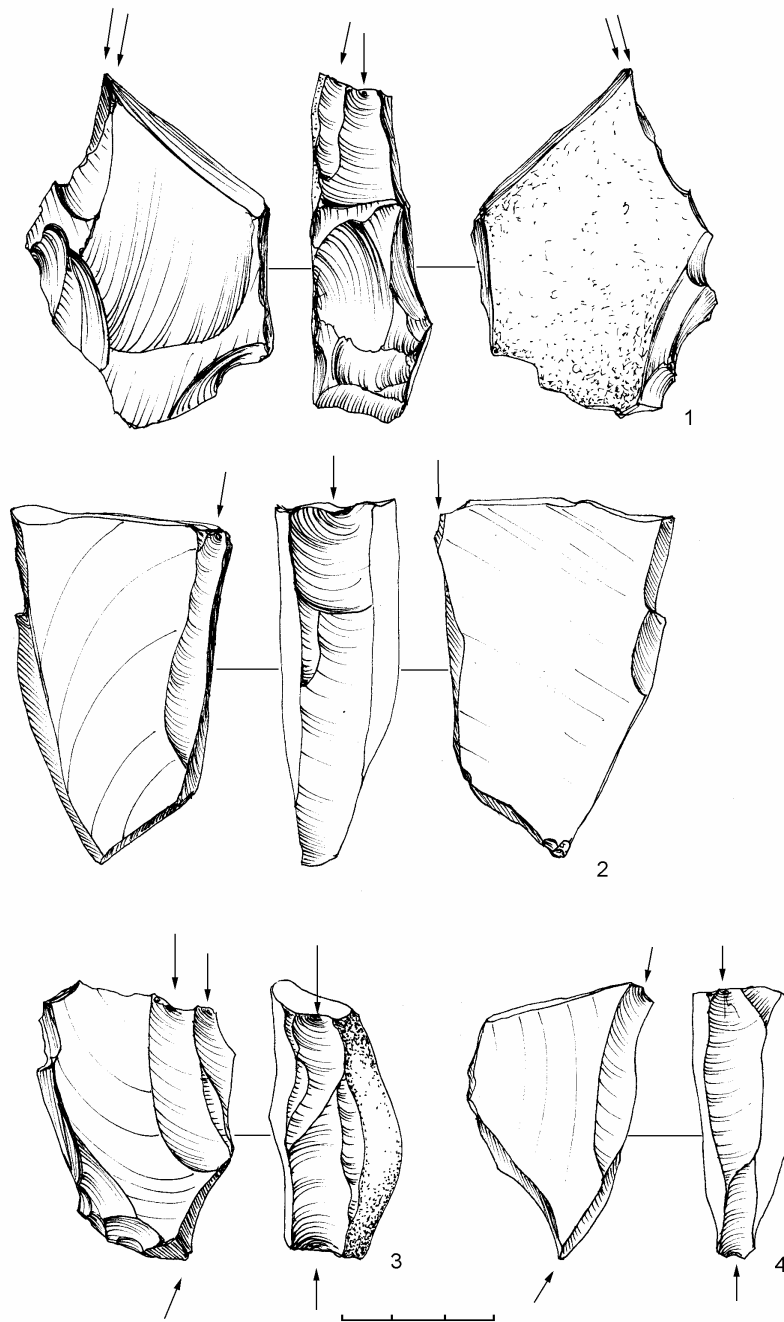

Рис. 16. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеуси-різці.
Fig. 16. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Combined cores-burins.

Найчисельнішою групою представлені нуклеуси кінцевої чи завершальної стадії розщеплення – 39 екз. Вони в середньому були 6–7 см довжиною, 4–5 см шириною і 2–3 см товщиною. Як і в попередніх класифікаціях нуклеусів двоплощадкові зразки також поділяємо на групи паралельних плоских (11 екз.) (рис. 13, 1; 15, 1, 3), паралельних об'ємних (призматичних) – 6 екз. та торцевих (6 екз.). Серед плоских зразків є екземпляри, що названі умовно левалуазькими (з одним останнім широким негативом), але й з виділеним боковим ребром.

Вони мають, переважно, чотирикутну чи овальну форму (один – трикутну – рис. 13, 1); скошені досередини ударні площадки, переважно підправлені і фасетовані. Деякі зразки подібні до типу Богуніце (рис. 15, 3), що призначалися для розщеплення видовжених трикутних вістер.

Зворотні поверхні в більшості вкриті ділянками кірки, в меншій кількості – це природний розкол. В одному випадку маємо на звороті гострокутне поперечне ребро, ще в одному – поверхню, вкриту негативами альтернативно-перехресного характеру.

Двоплощадково-призматичний тип відрізняється витягнутими пропорціями, але дещо “неохайним” виглядом – “кострубатими обрисами”. Площадки скошені і прямі, місцями також фасетовані. Зворотні поверхні хаотично оббиті. Один тип – пірамідального вигляду (трикутної форми) з пласкою жовною зворотною поверхнею.

Серед типово торцевих нуклеусів можна виділити 1 екз. – на ребрі масивного відщепу, ще один – на фрагменті сировини і 4 екз. – на невеликих пластинах з жовною поверхнею на спинці. Усі вони невеликих розмірів і документують 2–4 зняття з двох полюсних площадок на ребрі.

Окремою серією представлені так звані *торцеві нуклеуси – різці* – 12 екз (рис. 16). Від звичайних торцевих нуклеусів вони відрізняються досить незначною товщиною заготовок – переважно масивних сколів (відщепів і пластин) – 7 екз., або ж природних шматків сировини плитчастого характеру – 5 екз. Серед останніх виділяється пласка галька світлого карпатського пісковика, торець розлому якої послужив ударною площадкою. З цієї площадки, з двох вужчих боків зроблено по 2–3 паралельних зняття, які дуже нагадують різцеві сколи. В одному випадку виріб можна визначати як подвійний боковий багатофасетковий різець, в іншому – як торцевий нуклеус для зняття мікропластинок.

Інший виріб має чотирикутну форму, виготовлений на пласкій крем’яній гальці способом оббивки по периметру. На двох боках збереглися ребра такої оббивки, а на двох інших проведені зняття, що залишили після себе видовжені пластинчасті мікронегативи.

Вироби на штучно відколотих відщепу – 7 шт. майже нічим суттєвим не відрізняються від подібних виробів на природних заготовках. Такі самі широкі “різцеві зняття”, так само місцями спостерігаємо “ребро міцності”, що свідчить про його не випадковий характер. В одному екземплярі представлений тип подвійного бокового (торцевого) зняття на масивному відщепі (рис. 16, 3).

Багатоплощадкові ядрища (більше двох площадок) – 29 екз.

Усі на межі середніх та завершальних стадій розщеплення розмірами від 10×8×4 до 4×3×2 см. За технічними характеристиками розщеплення лівова частка (90 %) належать до так званих дископодібних чи напівдископодібних сплюснутих ядрищ – 25 екз. Поміж собою ці “диски” розрізняються за способом розколювання і характером тилової поверхні.

Найбільше дископодібних ядрищ з випуклою, вкритою кіркою тиловою поверхнею без додаткової обробки – 15 екз. Ударні площадки не локалізовані, а розміщені практично по всьому периметру пласкої заготовки. Негативи знять в більшості не відцентровані, а хаотично розміщені, переважно не радіального, а “підковергентно-невпорядкованого” характеру. Вони відрізняються від типових “дисків” середнього палеоліту перш за все якоюсь “неохайністю”, недооформленням і хаотичністю. Тобто, відсутній сам принцип знять заготовок з наперед оформленого дископодібного нуклеуса. Ці “диски” в колекції III-го шару Куличівки документують не систему розщеплення, а стан підправки ядрища.

Як би локальним варіантом цієї групи є 4 ядрища з пласкою дископодібною робочою поверхнею і тиловою підправленою (по периметру) стороною, в центрі якої знаходиться ділянка з жовною кіркою. Ще одним варіантом представлені два “диски” на поперечних торцях “кабачкоподібних” конкрецій без підправки ударних площадок (рис. 17, 1, 2). На тилівій стороні цих заготовок є сліди від ударів і контрударів, тобто, характерна “забитість” поверхні, яка виникає внаслідок використання жовен як відбійників. Безперечно, що ці нуклеуси слугували ударними інструментами. На пласкій робочій поверхні центральні негативи знять нагадують левалуазьку техніку, але насправді ця подібність формальна.

Ще двома екземплярами представлені “диски” з природним негативом на тилівій стороні. Це також сплюснені заготовки з радіально-безсистемним хаотичним набором негативів

знять. Ще два предмети можна кваліфікувати як “півдиски” зі штучним негативом на звороті і 1 екз., що має ділянку конкреційної кірки на робочій поверхні і природний розлом на звороті.

Ще раз відзначимо, що усі ці дископодібні форми лише дуже віддалено нагадують ефективно радіальне розщеплення періоду середнього палеоліту. Це, переважно, невдалі, пробні, браковані і недовершені нуклеуси плаского вигляду з приблизно доцентровими негативами знять.

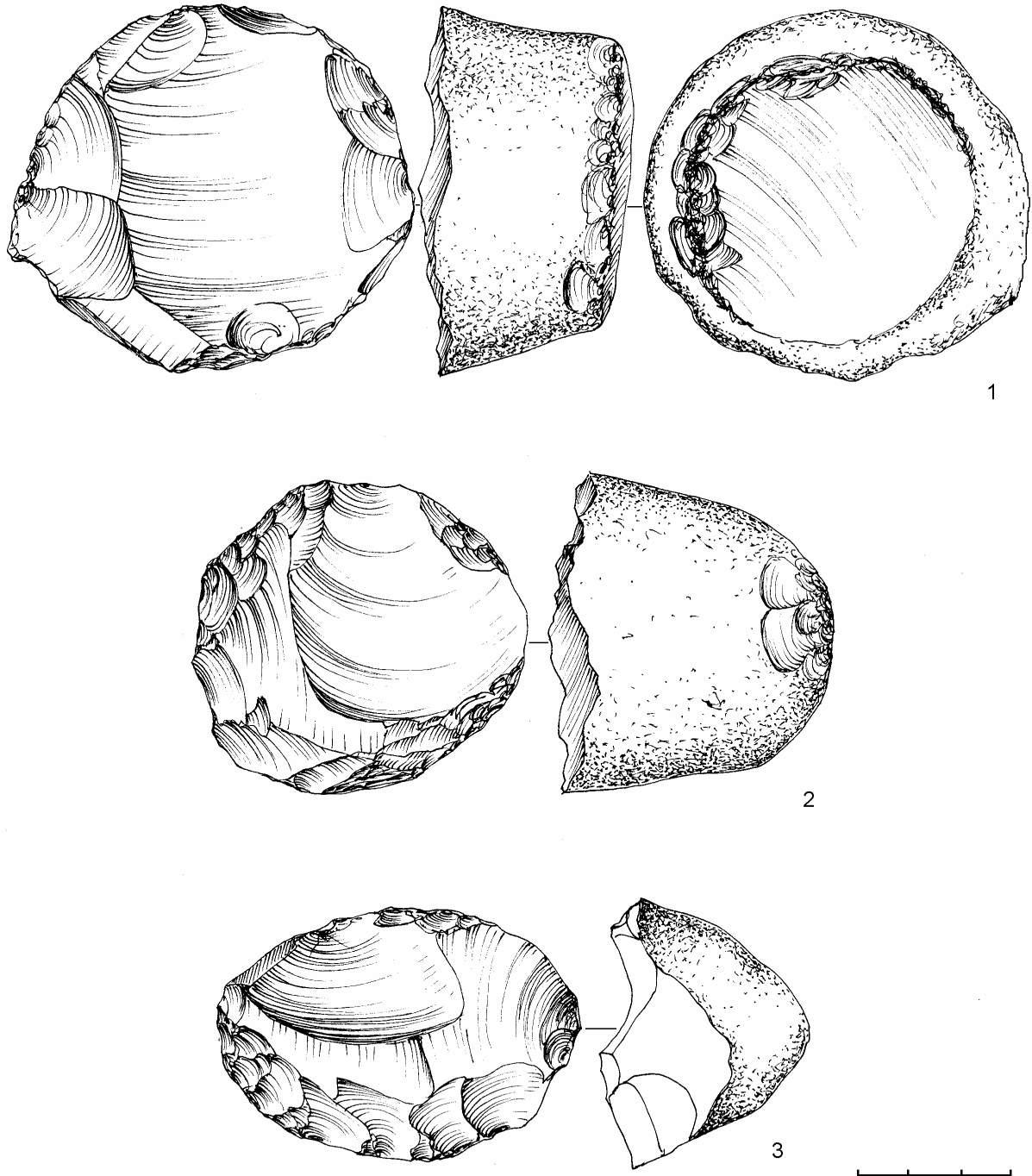

Рис. 17. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Нуклеуси.
Fig. 17. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Cores.

До групи багатогранних належать також два зразки призматичних видовжених пропорцій з паралельним розщепленням, направленим з кількох суміжних площадок. Їх можна назвати також кубоподібними, хоч за формою вони більше нагадують “подушку” чи “призму”. Один багатогранний екземпляр нуклеуса сформований на масивному відщепі, оббитому по периметру зі сторони животика. І, нарешті, два нуклеуси з цієї групи можна назвати аморфно-невизначеними.

Отже, завершуючи характеристику нуклеусів III культурного шару треба зробити кілька важливих узагальнень.

I. Кидається у вічі серія дуже крупногабаритних переважно одноплощадкових ядрищ розмірами понад 15–18 см в поперечнику. Ці нуклеуси, безперечно, перспективні для подальшого розщеплення, були залишені на стадії початкового огранення. Виникає припущення, що таке призупинення розщеплення було свідомим актом первісної людини. Можливо, такі величезні “облупні-заготовки” були призначені для транспортування і обміну з іншими сусідніми племенами, які не мали такої якісної сировини.

Можливо також, що ці нуклеуси-заготовки оформлялися в літній період “про запас” на зиму, коли природні родовища кременю стануть малодоступними. Усе можливо, але факт, що тільки у III-ому горизонті ми маємо не поодинокі екземпляри (як і в інших шарах), а серії крупногабаритних нуклеусів, не реалізованих в палеолітичний час з тих чи інших причин.

II. Нуклеуси середніх розмірів і середньої стадії спрацювання є типовим широко розповсюдженим продуктом одно- і двоплощадкового варіанту зняття видовжених пластинчастих заготовок.

III. Серед ядрищ невеликих розмірів переважають так звані дископодібні форми, які, на наш погляд, є випадковим і бракованим продуктом паралельно-призматичної системи розщеплення. Так само одноплощадкові дрібні ядрища з одним центральним великим негативом знять не мають ніякого відношення до левалуазької техніки, а є результатом завершення паралельної системи розщеплення, або ж пробним випадковим продуктом.

IV. Головна стратегія первинної обробки полягала в отриманні максимально довгих, прямовисних пластин з гострими паралельними краями. Декілька нуклеусів можна розглядати під кутом зору біполярного конвергентно-паралельного розщеплення для отримання трикутних вістер. Але таких нуклеусів дуже мало, як дуже мало й самих вістер типу Богуніце в колекції заготовок III го шару Куличівки (розкоп IV).

ЗНАРЯДДЯ ПРАЦІ – 387 екз.

До цієї категорії ми віднесли лише виразні знаряддя праці, які мають добре помітну вторинну обробку (за винятком кількох так званих левалуазьких вістер). Сумнівні чи невиразні знаряддя залишено поза увагою, оскільки вони складають іноді досить велику кількість, яка впливає на відсоткові підрахунки і може спотворити реальний стан речей. Дуже багато сколів Куличівки мають на гострих краях незначні надщерблені ділянки, дрібну мікроретуш, чи виїмки-анкоші, які ми не враховували як сліди людського виготовлення чи застосування (зважаючи на інтенсивну соліфлюкцію). Ми свідомо не виділяли так званих зубчастих знарядь, оскільки не вважаємо, що хаотична зубчастість (читай – пошкодження робочого краю) була викликана антропогенним впливом культурного характеру.

Вістра – 10 екз. Виходимо з поняття палеолітичного вістря, запропонованого нами при аналізі цієї категорії знарядь IV-го шару [Ситник, Коропецький, 2010, с. 23–66]. Хоч в III-ому комплексі вістер порівняно дуже мало (у 8 разів менше ніж у IV-му, а виробів з кременю загалом у 4 рази більше на тій же ділянці розкопу), їх також можна розділити на 2 групи – однонаправленого поздовжньо-паралельного/конвергентного розщеплення – 6 екз. (рис. 18, 1–4, 6, 8) і зустрічного біпоздовжньо-паралельного/конвергентного – 4 екз. (рис. 18, 2, 3, 7, 9). Так само ці сколи за ограненням спинки поділені на підгрупи двогранних, “вторинних” і багатогранних.

До двогранного типу можна віднести лише вістря зустрічного типу розколювання (рис. 18, 3), по центральній лінії спинки якого простежується високе поздовжнє ребро. І хоч на спинці помітні ще кілька невеликих плоских негативів, загальна двосхила ребриста конструкція вістря зберігається. Це досить видовжена заготовка з пропорціями співвідношення ширини до довжини як 1:3,5, верхній проколюючий кінець якої підгострений дрібними фасетками ретуші.

До так званих вторинних вістер віднесені вироби, що мають трикутну форму, трьохгранну спинку з центральним великим негативом також трикутної форми, що повторює загальні обриси заготовки. В нашій невеликій колекції їх аж 5 (половина), не враховуючи інших, подібних за стилем вістер.

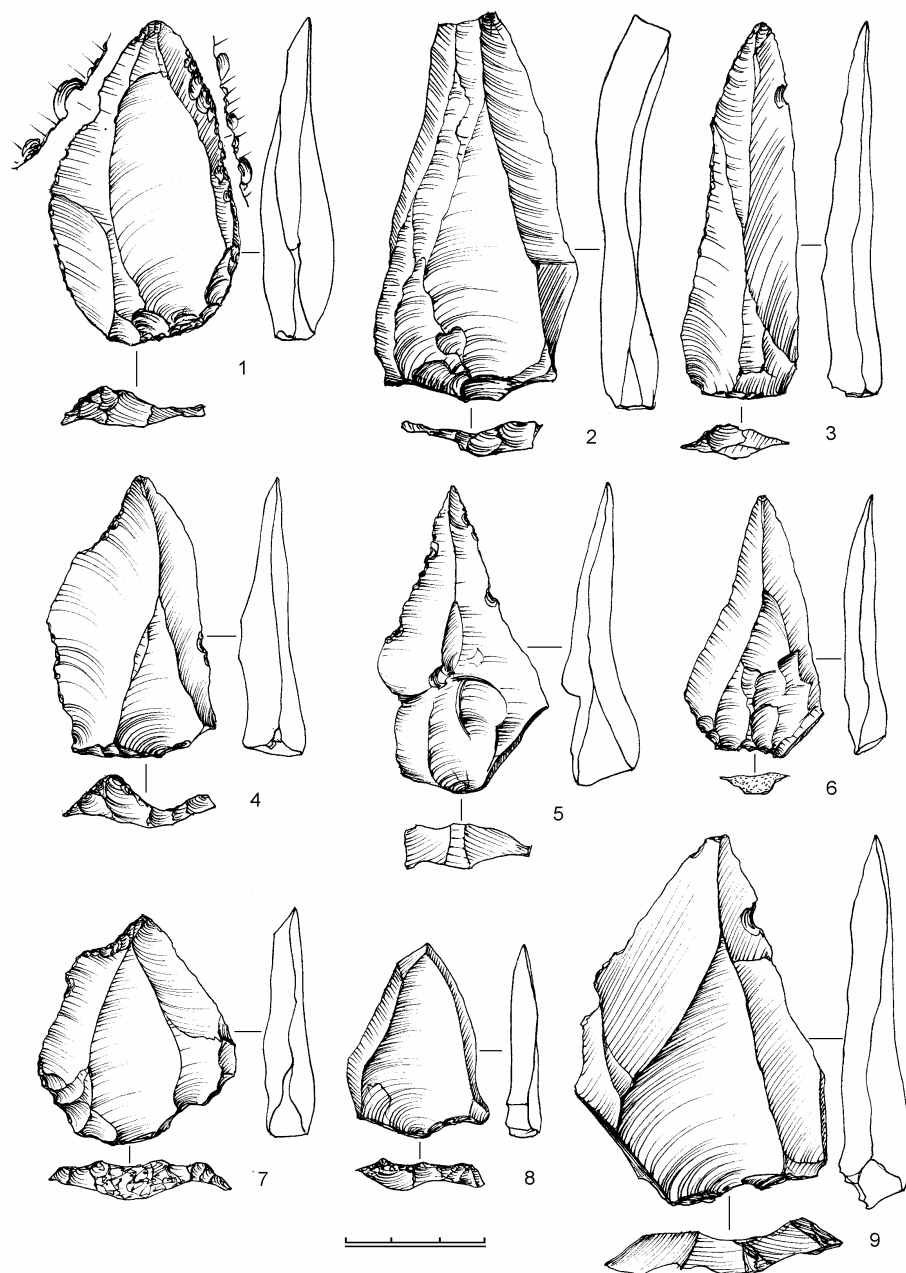

Рис. 18. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Вістря.

Fig. 18. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Points.

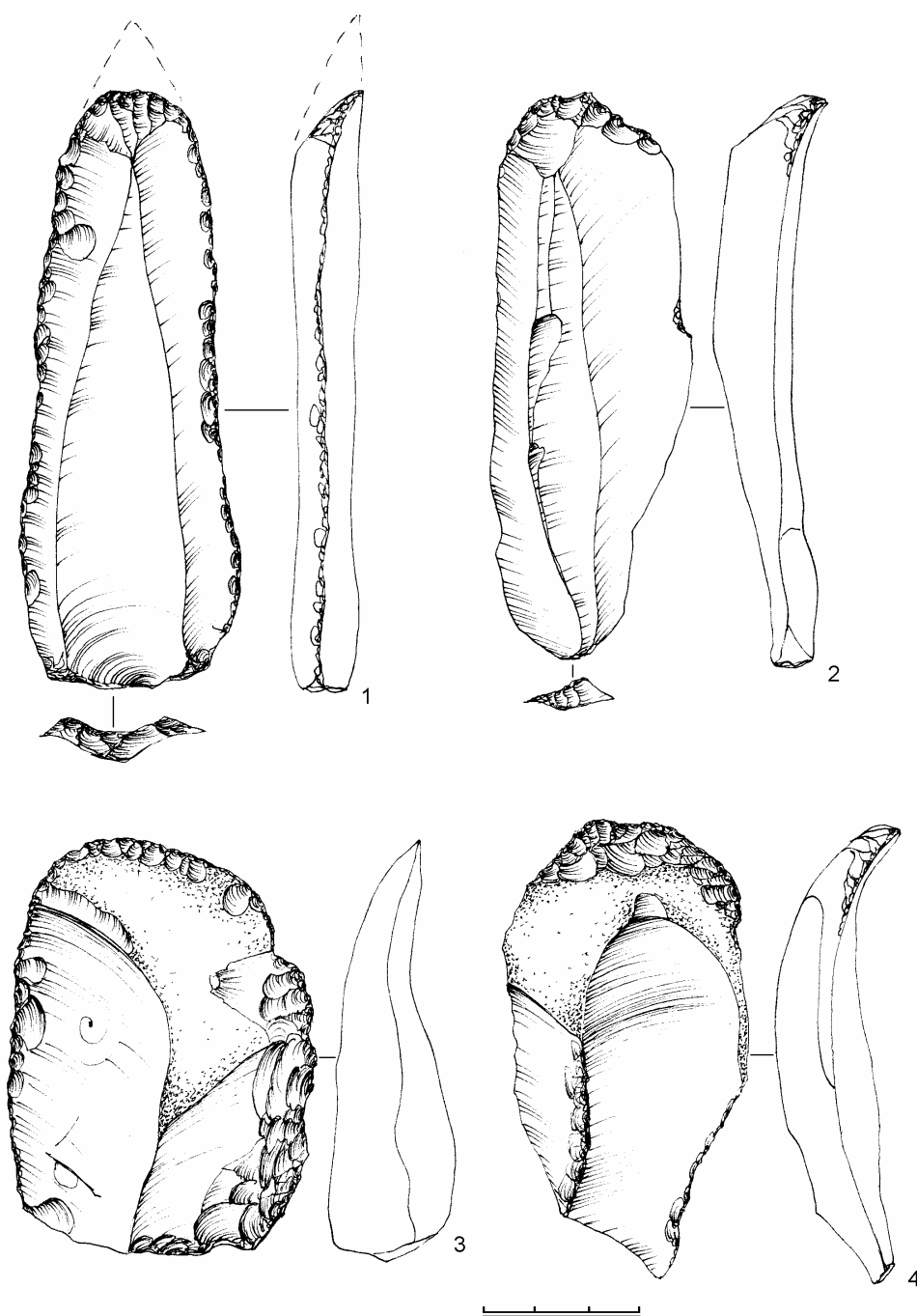

Рис. 19. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребки.
Fig. 19. Koulychivka. 1983. Excavation IV. End-scrapers.

Треба звернути увагу на дуже витягнуте вістря (з пропорціями 1:4) – фактично кінцевого скребка, виготовленого на поперечному розломі – торці термінального краю заготовки (рис. 19, 1). Це знаряддя походить з іншої ділянки – 1987 р. розкопок В. Савича (комплекс якого не аналізується в цій статті) і уже не раз було представлено на сторінках наукових видань, але ми вирішили ще раз опублікувати його в деталізованому рисунку, тому що попередня версія дуже схематична [Stepanchuk, Cohen, 2000–2001, р. 103, fig. 15, 3; Meignen et al., 2004, р. 39, fig. 3.3. 8; Степанчук, 2006, с. 454, рис. 170, 5].

В колекції 1983-го року вторинні вістря неоднорідні. Виразний зразок представлено на рис. 18, 4. Це дещо приземистий трикутний скол з фасетованою ударною площадкою, гострий

кінець якого ледь підретушовано. Інший приклад – вістря з витягнутим гострим лезом, масивною основою і трьохгранною ударною площадкою (рис. 18. 5). Середній негатив атиповий, ввігнутий, що дає підстави розглядати це знаряддя як нестандартне (хоч, найвірогідніше, функціонально воно використовувалося власне як вістря – проколюючий інструмент).

На противагу йому, один з виробів має дуже широкий попередній негатив, який захопив більше 90 % поверхні спинки (рис. 18. 8). Вважається, що це класичний зразок левалузьких вістер перехідних індустрій від мустьє до верхнього палеоліту. Такі вироби відомі в комплексах багатьох пам'яток Центральної Європи, наприклад, Брно-Богуніце, Странска Скала IIIa, III, шар 5, Ондратіце [Škrdla, 1994; 1996, p. 15; 2000; Svoboda, Škrdla, 1995; Svoboda, 2002, p. 133, 137, 142, obr. 51; Svoboda, 2004; Škrdla, Tostevin, 2005, p. 50, obr. 11, 1–15], пам'ятки Орехов-Кабаті [Škrdla et al., 2011, p. 24, obr. 16], Королево I, комплекс 2B [Demidenko, Usik, 1993, p. 5–10] та ін.

Особливо багато подібних левалузьких вістер походить зі стоянок Близького Сходу починаючи ще з мустьєрського часу – знаменитої Кебари [Meignen, Bar Yosef, 1991, pl. IV] і завершуючи не менше відомим Бокер Такхітом [Meignen, 1996, p. 111–116]. Ґрунтовний порівняльний аналіз близькосхідного стрільчастого левалуа (Boker Tachtit) і центральноєвропейського його аналогу (Stranska Skala) провів Петр Шкрдла у 2003 р. [Škrdla, 2003]. На Близькому Сході можна згадати ще такі пам'ятки, як Айн Діфла, Рош Уйн Мор, Тор Фараї, Тор Сабіха [Demidenko, Usik, 1993b, fig 10], Кзар Акіл, Ум Ель Тлель та ін. [Meignen, 1996].

Однак повернемося до вістер III-го комплексу. В колекції представлене дещо атипове вторинне вістря, що виготовлене на трикутному широкому відщепі з багатогранною ударною площадкою (рис. 18. 9). Ще один зразок з центральним негативом на приземистому, майже овальному відщепі можна у якійсь мірі відносити і до групи багатогранних (рис. 18, 7). Це знаряддя використовувалося, очевидно, як скобель, оскільки на термінальному кінці (дещо скошеному) сформована невелика і неглибока виїмка. Так само перехідний характер поміж вторинними і багатогранними вістряма мають трикутні відщепи, що зображені на рис. 18, 1, 2, 6. Останній виріб (рис. 18, 6) абсолютно подібний до вторинного типу, лише замість плаского трикутного негатива на спинці наявна серія дрібних паралельних негативів, які також в цілому окреслюють трикутну фігуру. Подібно й інші два вістря (рис. 18, 1, 2) документують центральний трикутний негатив, однак окрім нього присутні й інші конвергентно направлені негативи, що дає підстави відносити ці вироби до групи багатогранних. Перше з них (рис. 18, 1) підправлене на гострому кінчику і на бокових краях легкою ретушшю. Другий виріб потрапив до категорії вістер умовно, лише за технічними особливостями розколювання такого типу заготовок (зустрічно-конвергентний варіант на пласкій робочій стороні ядрища). Термінальний кінець цього сколу – тупа ділянка полярної ударної площадки (скол “захопив” шмат протилежної площадки), що свідчить про його атиповий характер, але сутність технологічного концепту незмінна (рис. 18, 2).

Загалом же, не дивлячись на невелику кількість представлених вістер у цьому комплексі, можна вважати, що технологія богунісьєн була відома поселенцям третього шару. Інший варіант пояснення – це механічна домішка, яка потрапила з нижнього (IV-го) шару внаслідок соліфлюкційних процесів.

Скребла – 44 екз. – найвиразніша частина речей з вторинною обробкою культурного шару III Куличівки. Вони дуже різноманітні, що створює значні труднощі при класифікації і опису.

Одразу ж з цієї колекції відокремимо 2 предмети, що різко виділяються як морфологічними, так і типологічними ознаками. Порівняно з іншими кременями ці два відщепи (фрагментовані в стародавній час) відрізняються дуже сильно патинованою і люстрованою поверхнею (інші знаряддя цієї групи непатиновані, або ж патина дуже легка). Мають вони і своєрідні техніко-типологічні риси, які єднають їх із мустьєрським набором інструментарію.

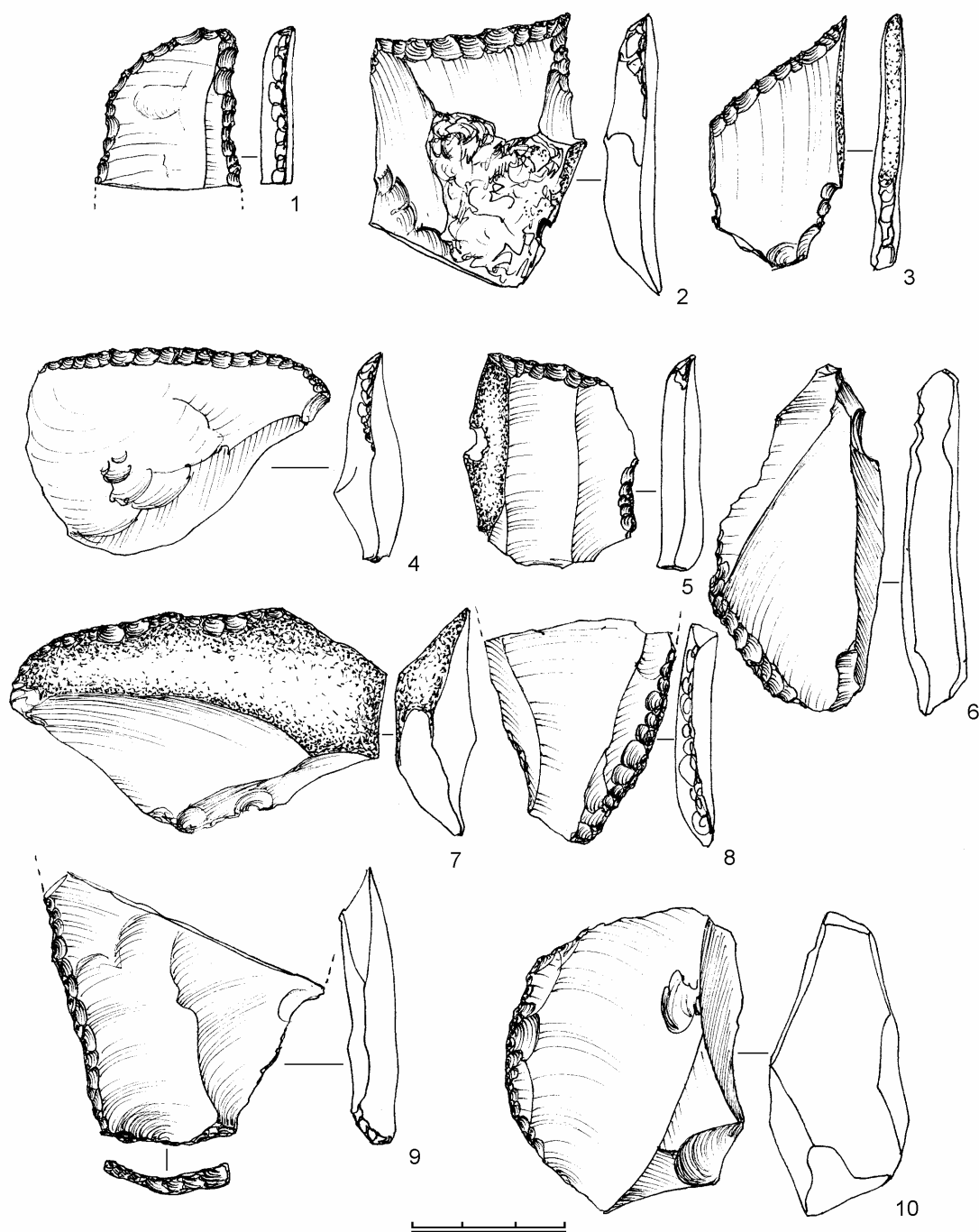

Рис. 20. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребла.

Fig. 20. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Side-scrapers.

Перший відщеп зберігся наполовину (рис. 20, 9) і являє собою нижню (базальну) частину левалуазького відщепу поздовжньо-конвергентного типу з випуклою фасетованою площадкою. Відщеп мав, ймовірно, розширений термінальний кінець і з лівого боку прямий поздовжній край, модифікований крутою однорядною вирівнюючою ретушшю, що формував робочий край скребла. Протилежний поздовжній край має сліди дрібної крайової ретуші з виїмками.

Другий предмет – овальний паралельно огранений (двосхила спинка) відщеп з частково фрагментованим термінальним кінцем. Він належить до базально-потоншених поздовжньо-випуклих скребел з крутою однорідною паралельною ретушшю (місцями зубчато-

виймчастою). На спинці цього знаряддя помітні сліди вивітрювання на білій, майже фарфоровій поверхні (це єдиний предмет в колекції знарядь зі слідами вивітрювання). Вторинними зняттями стесано ударний горбик сколу, можливо, з метою кріплення в рукоятку.

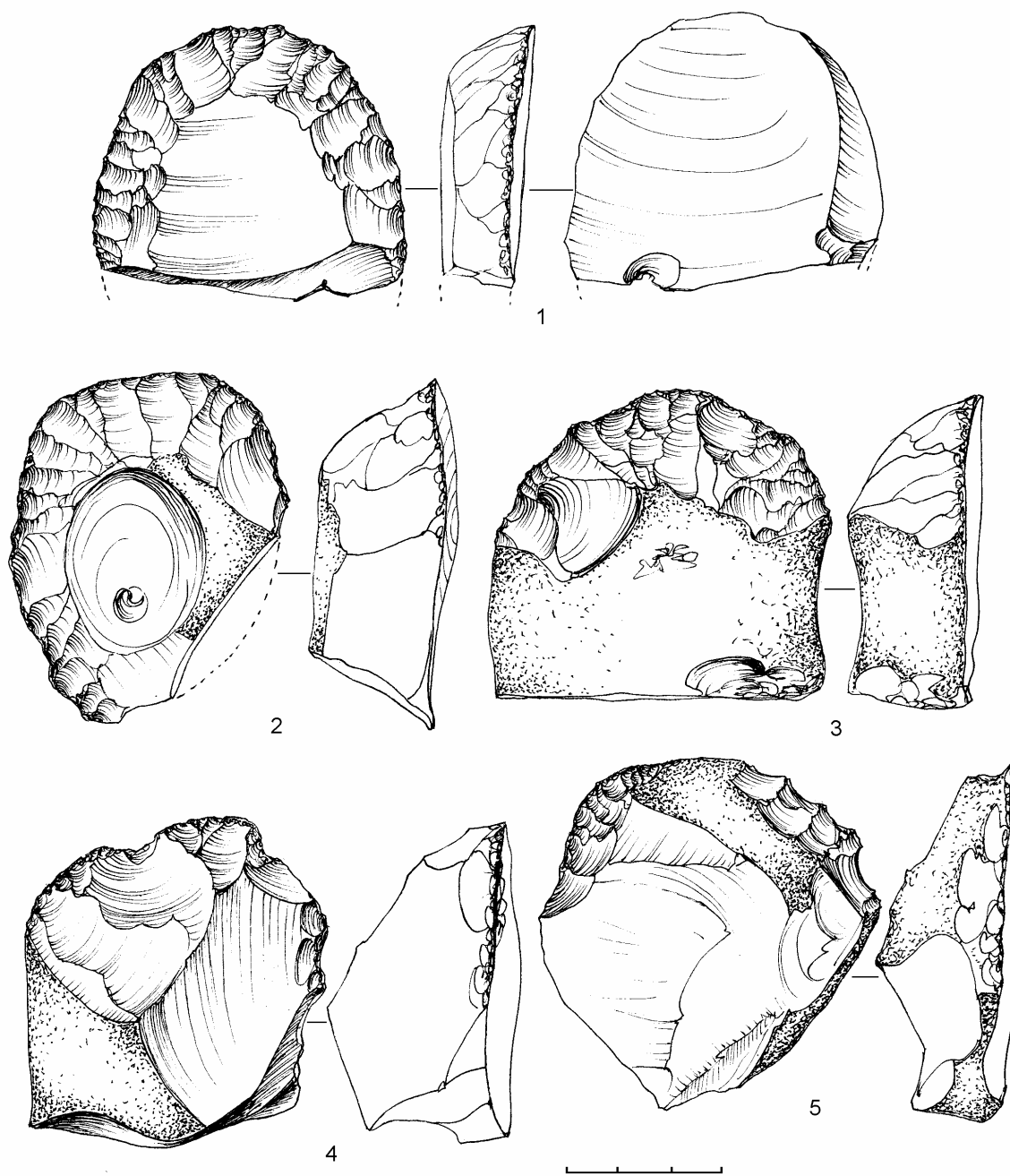

Рис. 21. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребла-скребки.

Fig. 21. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Combined side-end-scrapers.

Обидва ці скребла ніби “чужі” в колекції III-го шару. Не виключено, що вони походять з якого-небудь іншого культурного горизонту і потрапили до аналізованої збірки випадково. Можливо, вони належать до так званих “реутилізованих” речей – підібраних стародавніми поселенцями на якомусь іншому стійбищі поблизу і використаних у виробничих цілях.

Всі інші скребла в колекції III-го шару за використаними заготовками поділяємо на три групи.

Перша – на природних пласких уламках (переважно, розщеплених під дією волого-температурних перепадів) – 11 екз., друга – на пластинах – 3 екз., третя – на відщепках – 30 екз. Деякі з цих знарядь мали поліфункційне призначення – використовувалися як скребла-ножі, скребла-скрепки, скребла-різці тощо.

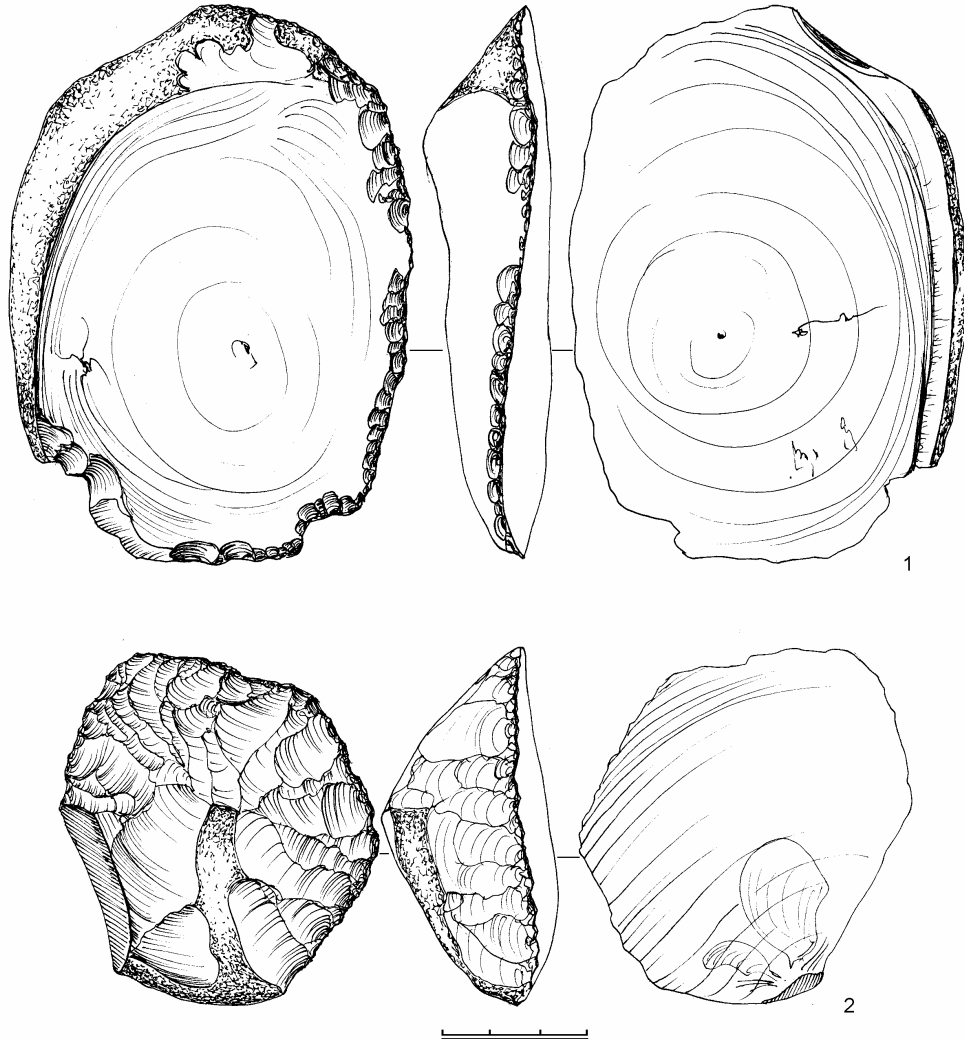

Рис. 22. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребла.
Fig. 22. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Side-scrapers.

Найхарактернішою і найцікавішою для цього типу знарядь є перша група – *скребла на природних уламках* (рис. 21; 2; 3; 4; рис. 22, 1; рис. 23, 1; рис. 24). В попередніх працях ми [Ситник, Коропецький, 2010] та й інші дослідники палеоліту Волині [Савич, 1975, П'ясецький, 1999] неодноразово відзначали наявність серійних виробів з вторинною обробкою на пласких шматках природного кременю. Цей факт ми пояснюємо географічно-геологічним фактором виходу на поверхню значної кількості якісної крем'яної сировини. У зв'язку з таким багатством сировини в кожній точці відслонення крейдових порід уже в палеолітичний час виробилася традиція використання для потреб виробництва (господарства) підйомних “підножних” природних кременів, які відповідали стандартам “заготовки” для того чи іншого знаряддя, нуклеуса чи допоміжного матеріалу.

Оскільки люди проживали буквально на розсипаному кремені, то часто не було потреби розколювати ту чи іншу конкрецію, щоб отримати заготовку потрібної форми – такі “заготовки” валялися під ногами.

Отже, наявність серійних знарядь на природно розщеплених пласких уламках кременю – культурно-традиційна риса лише для палеолітичних індустрій в регіонах, багатих на поверхневі родовища якісного кременю. Таким регіоном в Україні була лише Волинь з її “волинським кременем”.

Скребла на природних уламках мають усі ті ж самі техніко-типологічні ознаки, що і подібні знаряддя на масивних відщеплах (рис. 21, 5; рис. 20, 10). Оскільки, на наш погляд, характер заготовки не відігравав помітної ролі в подальшому формотворенні знарядь, то весь масив скребел з III культурного шару будемо розглядати за єдиними принципами форми, розмірів, особливостей робочого краю.

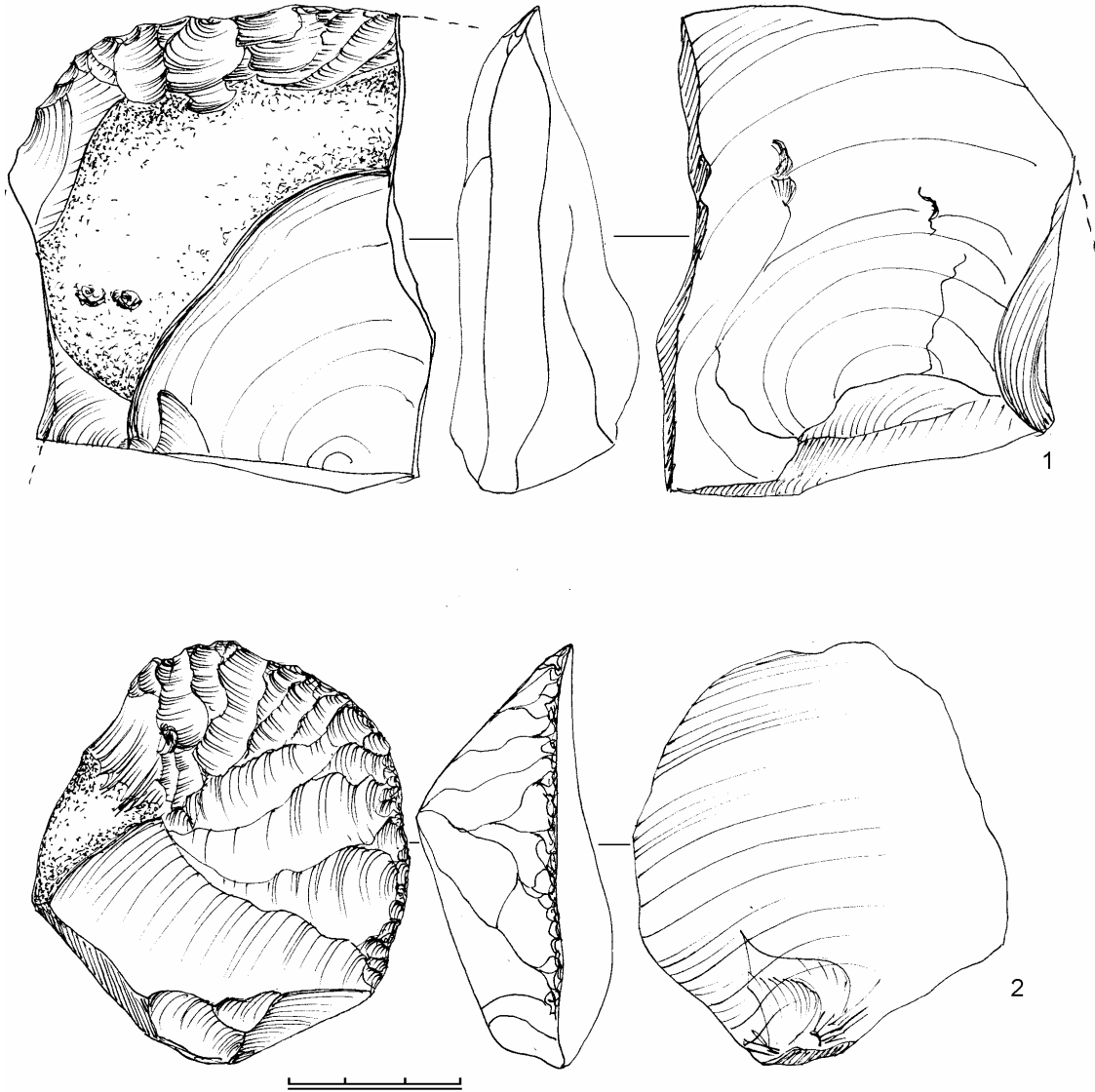

Рис. 23. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребла-скребки.

Fig. 23. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Combined side- end-scrappers.

На верхньому рівні класифікаційної процедури поділяємо всі вироби на два класи: 1) з широкою розповсюдженою ретушшю і сколами підтески, що заходять далеко на спину заготовки; 2) з вузькою однорядною ретушшю по краю заготовки, яка формує робочий край знаряддя.

До цієї категорії знарядь ми відносимо лише ті кремені з вторинною обробкою, які мають крутий чи напівкрутий характер робочого краю, що розміщений на широкому краю заготовки

(поздовжньому чи поперечному). У випадку, коли заготовкою слугував природний уламок, поздовжній чи поперечний край визначається за формою предмету.

Клас скребел з широкою підтескою і ретушшю. Серед них є екземпляри з напівкрутою лусковою ретушною обробкою і крутою, сформованою сколами підтески. Деякі такі знаряддя подібні до “нуклеподібних скребків” (рис. 21, 2, 3), яких відрізняє поміж собою ретельніше підправлений (і вирівняний) робочий край, додатково оброблений дрібною ретушшю по самому краю.

Найтиповіші зразки представлені на рис. 21, 2; 22, 2. Це, здебільшого, масивні шматки породи, або ж “високі відщепи”, по периметру (частині периметра) яких нанесена суцільна крайова обробка з метою сформувати напівкрутий міцний вирівняний робочий край. Ці вироби нагадують неолітичні макрознаряддя, але вони знайдені на значній глибині, в заповненні культурного шару III під потужною верствою верхньоплейстоценових лесів, тому не приходить сумніватися в їх приналежності до ранньої пори пізнього палеоліту. Подібні високі скребла з суцільною оббивкою по периметру трапляються на багатьох палеолітичних пам'ятках Волині, однак вони досить рідкісні в інших регіонах України і Європи* (відомі французькі дослідники Жан-Мішель Женест і Ліліан Меньян взагалі відмовилися розглядати ці вироби як верхньопалеолітичні).

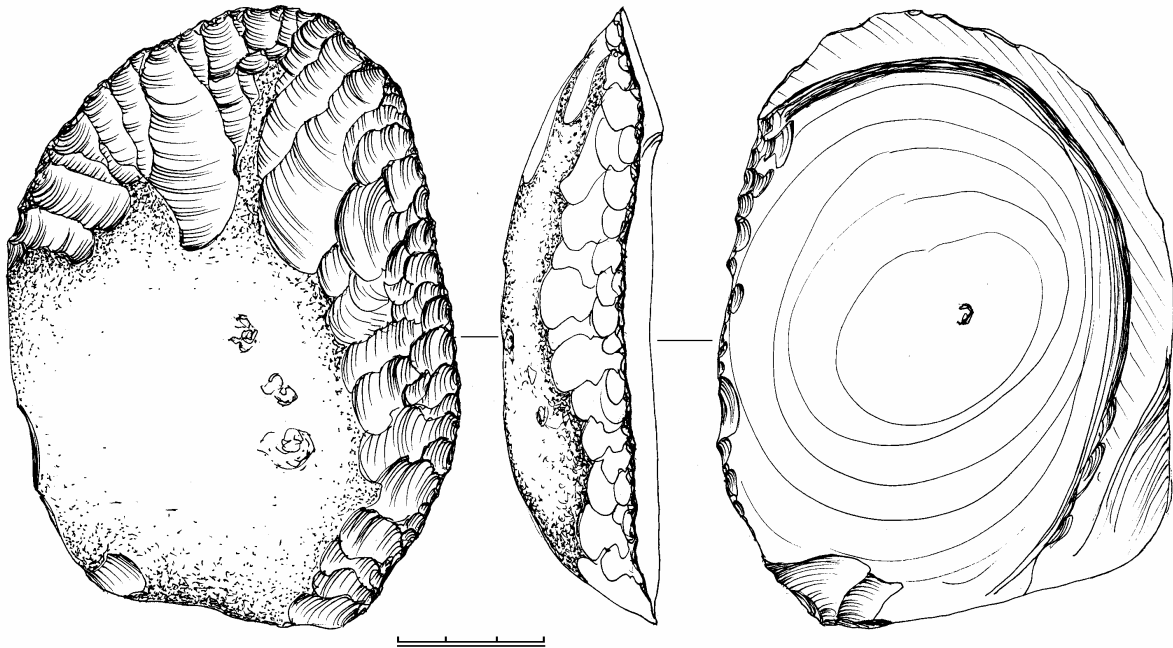

Рис. 24. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребла.

Fig. 24. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Side-scrappers.

Поодинокі такі скребла відомі в деяких комплексах Костьонківсько-Борщевського району, однак жодного такого предмета немає на пам'ятках ранньої пори верхнього палеоліту Придністер'я [Черниш, 1961, 1982].

Майже усі заготовки цієї групи мають на спинці більші чи менші ділянки кіркового покриття, що свідчить про первинний характер заготовок.

Одним із яскравих зразків є велике (13×9×3 см) знаряддя на природному плоскому овальному шматку кременю, що первісно був повністю вкритий жовною кіркою (рис. 24). Шляхом легкої оббивки 2/3 частин периметру сформоване півкругле лезо, по краю якого нанесена легка дрібна ретуш підгострення і вирівнення. 1/3 частина периметра залишена необробленою, а верхня ділянка з обробкою, що прилягає до неї, притуплена, як видається, з акомодативною метою – біля зручності тримання в руці.

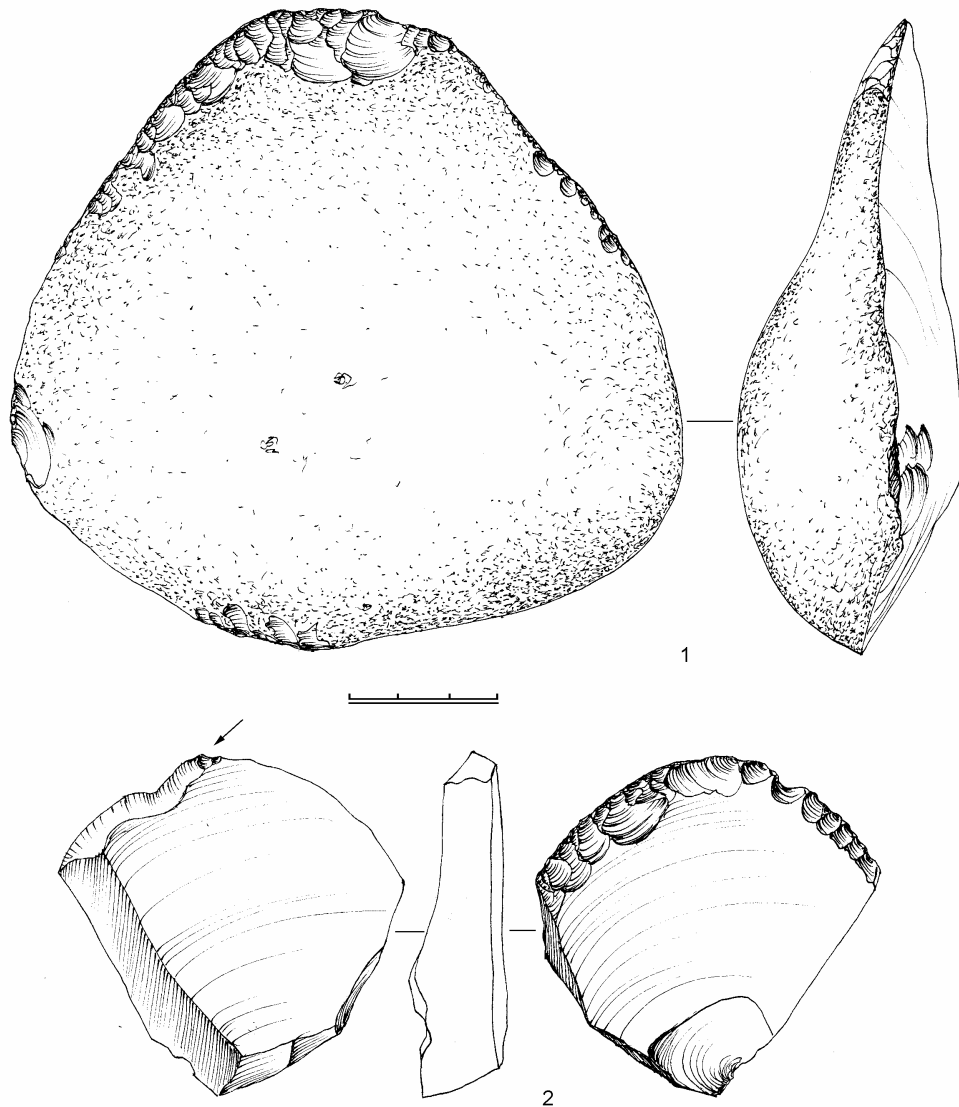

Рис. 25. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребла-скребки.

Fig. 25. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Combined side- end-scrappers.

Таких великих округло-овальних плоских скребел є три і одна бракована заготовка, доведена лише до грубої оббивки (без ретуші).

Ще одну виразну серію становлять скребла меншого розміру (приблизно 6×5×2,5 см), але з високою спинкою, на якій простежуються сліди підтески від країв до центру (рис. 21, 2; 22, 2, 23, 2). Їх є 7 екз., два з яких “недовершені” – рис. 21, 4, 5 – робочі ділянки в них локалізовані, частково зубчасті і не демонструють суцільної обробки.

Три предмети можна умовно назвати “скреблоподібними” – рис. 21, 3; рис. 23, 1), оскільки їх робочі ділянки сформовані на порівняно “коротких” сторонах заготовок. Один з них фрагментований (рис. 23, 1) і належав, мабуть, до класичного широкого типу.

До цієї серії належать, можливо, ще три предмети “стамескоподібного” вигляду (рис. 25, 2) з локалізованою ретушшю похилого характеру на короткому випуклому краю. Одне скребло є поперечно-випукле, з робочою ділянкою на куті поперечного краю, яка нагадує високі стрільчасті скребки.

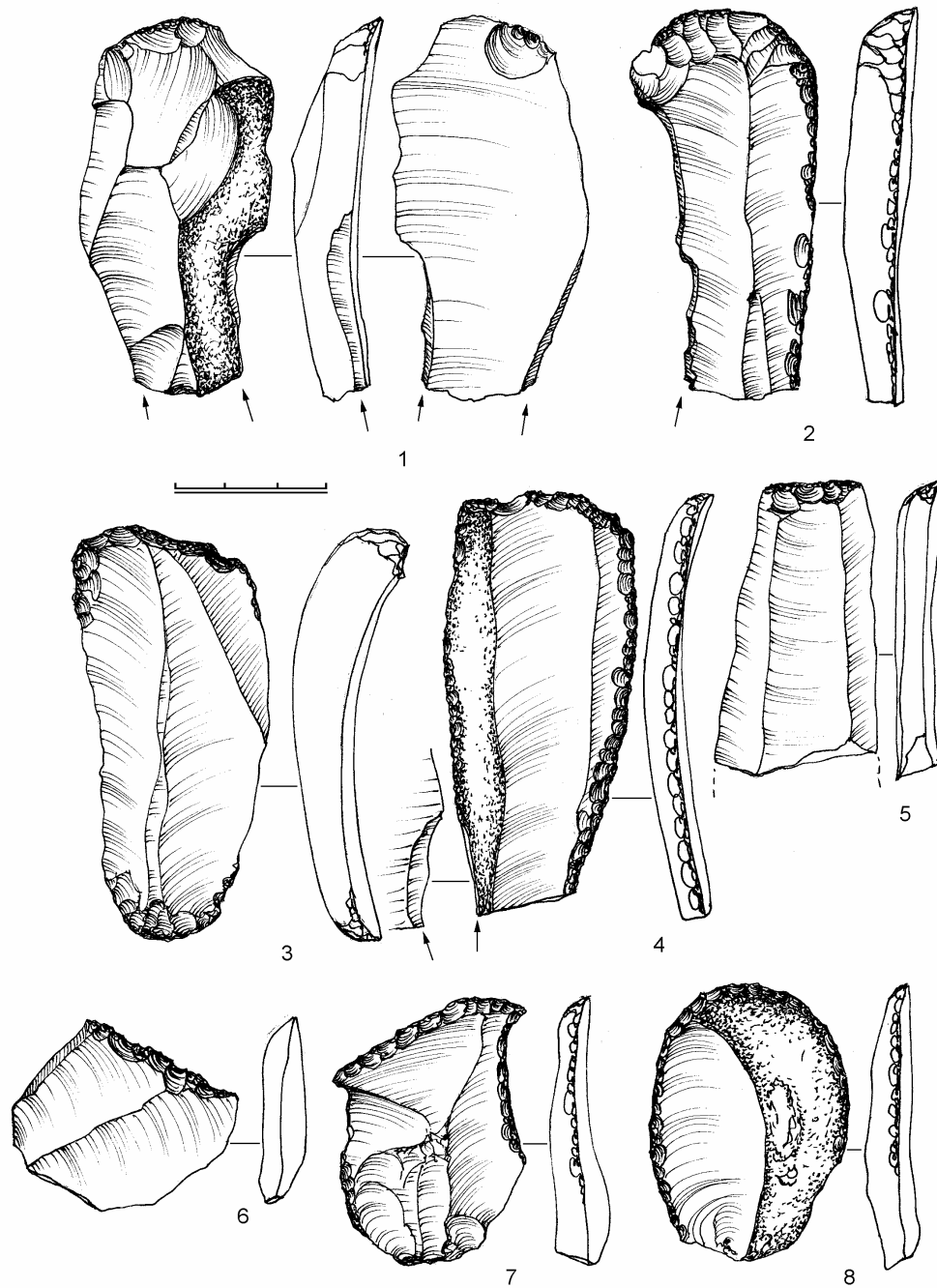

Рис. 26. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребла.
Fig. 26. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Side-scrapers.

Два предмети виготовлені на пластинчастих заготовках. Перший з них можна класифікувати як випукло-ввігнуте скребло – базально-вентральний кутовий різець (рис. 32, 1). Його спинка початково була майже повністю вкрита кіркою, після чого широкою лусковою ретушшю і сколами підправки оформлені дві поздовжні сторони – випуклу і ледь ввігнуту, ще пізніше – з вентрального боку по ударній площадці був нанесений різцевий скол. Друге скребло дуже високого типу утворене на реберчастій пластині дещо вигнутого профілю. Воно має робочі ділянки на короткому базальному краю і частково на двох поздовжніх сторонах.

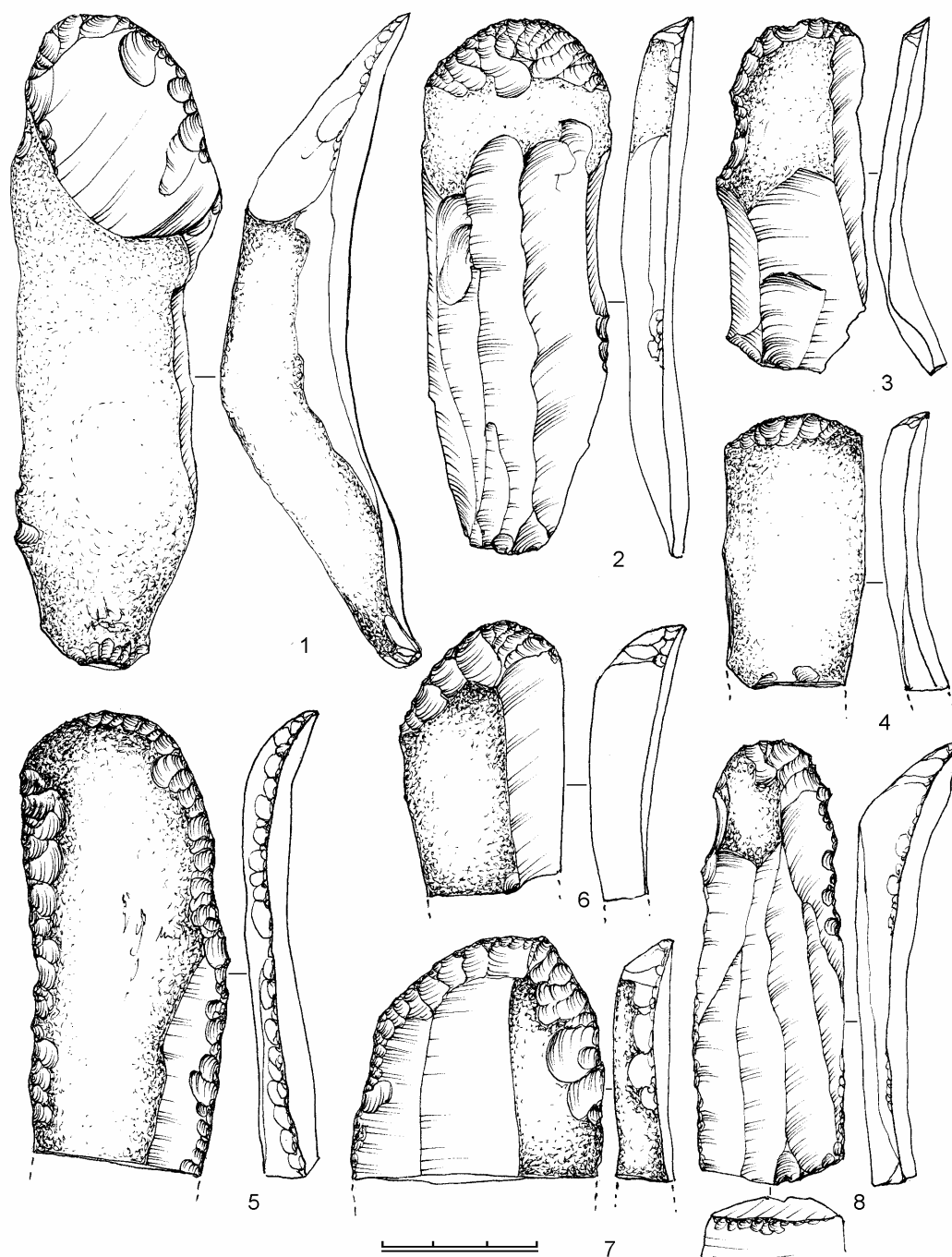

Рис. 27. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребки.

Fig. 27. Koulychivka. 1983. Excavation IV. End-scrappers.

Загалом же, ці скребла є у якійсь мірі анахронізмом мустьєрської техніки шаранського варіанту – з високою спинкою, крутою і напівкрутою ретушшю, загальною масивністю і порівняно великими розмірами.

Другу значну групу скребел складають вироби з однорідною крайовою добре модельованою ретушшю. Їх в колекції 23 екз. Десять повторюючи варіант скребел з розповсюдженою вторинною обробкою, маємо три зразки на природних плоских уламках (рис. 23, 1). Від попереднього варіанту їх відрізняє лише ступінь чи міра ретушної обробки. Це однорядна напівкрута різновелика ретуш, яка формує випуклий робочий край. На одному

такому “первинному” уламку простежується лише локалізована пряма ділянка. Інший фрагмент має круту звивисту стінку робочого краю.

Найвиразнішою серією цієї групи є поперечно-виуклі скребла на вкорочених відщепках – 6 екз. (рис. 20, 4; 7). До неї наближені поперечно-ввігнуті скребла – 2 екз., одне з яких на пластині з виділеним збоку гострим кінчиком (рис. 20, 2). Ще два – поперечно-скісні (на пластині – рис. 20, 3; і на відщепі – рис. 26, 6). Один екземпляр належить до типу поперечно-скісних виуклих – поздовжньо-ввігнуто-виуклих (рис. 26, 7). Цей тип перехідний поміж скреблами і скісними кінцевими скребачками, що мають додаткову ретуш на двох поздовжніх краях (на ввігнутому і виуклому).

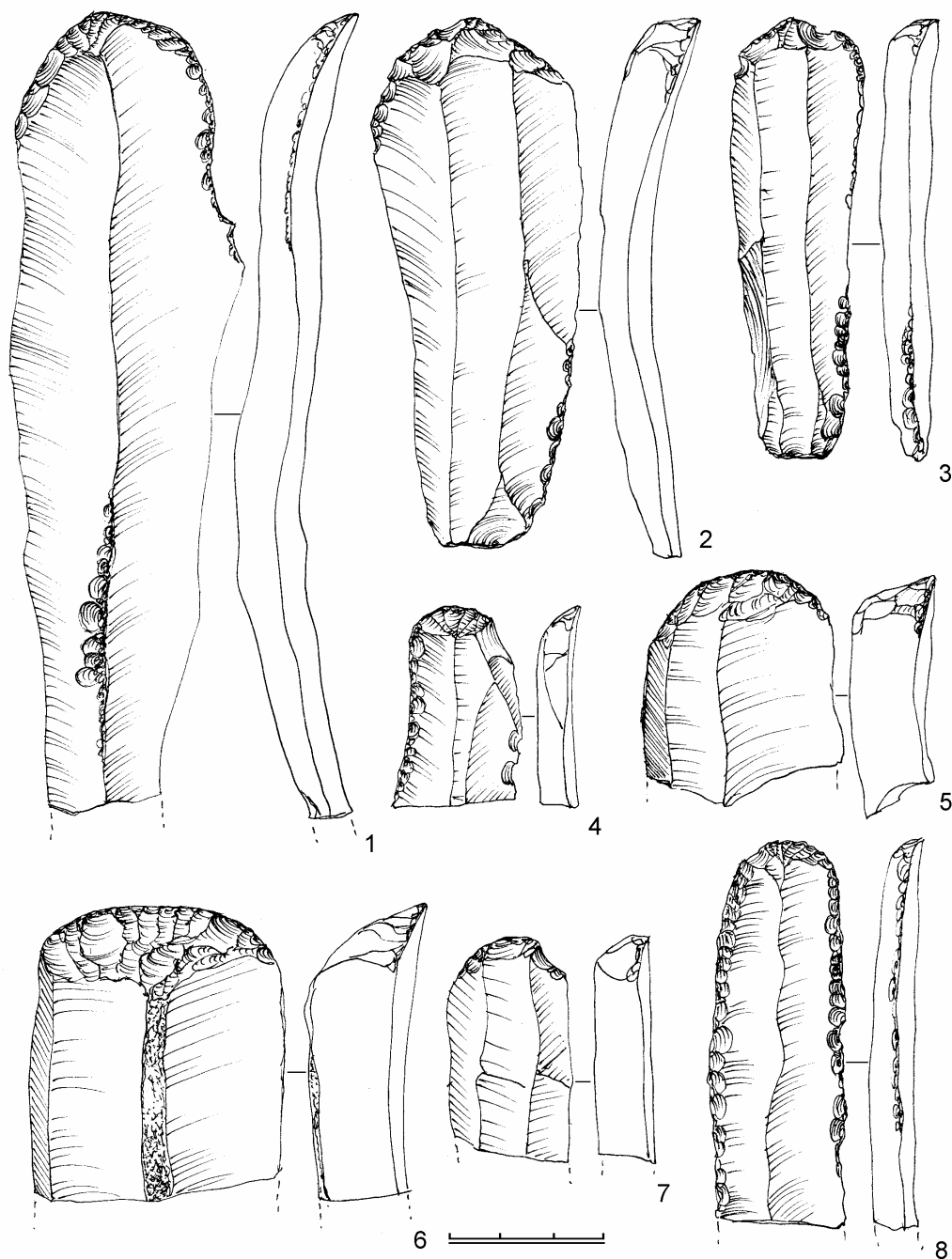

Рис. 28. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребки.

Fig. 28. Koulychivka. 1983. Excavation IV. End-scrapers.

Поздовжньо-випуклих однорядно ретушованих скребел менше – 5 екз. (деякі на досить масивних відщеплах – рис. 20, 10, або ж пластинах – рис. 20, 6; 8).

До них наближені два поздовжньо-ввігнутих знаряддя на аморфних пластинчастих заготовках, одна – дерсального типу, друга – вентрального. Ще два зразки можна класифікувати як поздовжньо-випуклий – вентрально-ввігнутий та поздовжньо-випукло-ввігнутий типи.

Ще раз відзначимо, що поділ скребел на дві великі групи за ступенем вторинної обробки, можливо, не відображає якісних відмін поміж ними, оскільки поздовжньо- чи поперечно-випуклі скребла, скребла на природних уламках є в одній і в другій групі. Однак в такому підрозділі є сенс, оскільки скребла з широкою розповсюдженою ретушшю – це знаряддя, що мають виразну форму, тобто, під час обробки майстер був націлений на формотворення інструменту, в той час, як скребла з однорядною красою ретушшю є знаряддями зі сформованим робочим раєм, який слідує за контурами заготовки, переважно не змінюючи її. Саме тому для виготовлення поперечно-випуклих скребел спеціально відбиралися вкорочено-віялоподібні відщепи. Майже усі заготовки мають невеликі розміри і не мають такої масивності, як скребла з розповсюдженою ретушшю. Можливо, знаряддя цих двох груп мали різне функціональне призначення (для різних матеріалів, чи різних етапів обробки тощо).

До перехідного виду скребел-скребків можна віднести ще декілька відщепів округло-овальних обрисів, на широкому поперечному кінці яких знаходиться більша чи менша ретушна обробка напівкрутого характеру. Іноді такі заготовки мають потовщений випуклий край, вкритий, переважно, кіркою, який має мінімальну крайову мікроретуш чи ретуш, що слідує по всьому поперечному периметру заготовки. Невідомо, до якої категорії знарядь віднести знаряддя на рис. 25, 1 – до “гігантського” скребка на первинному відщепі зі звуженим термінальним краєм, чи до поперечно-випуклого скребла? Вважаємо, що це все-таки скреблоподібний інструмент.

Скребки – 66 екз. Це також один з найвиразніших типів знарядь III-го шару Куличівки. На найвищому щаблі класифікації ми поділяємо скребки на групи типових (39 екз.) і в тій чи іншій мірі атипових (27 екз.). Атиповість означає, переважно, недосконалість виробу за тими чи іншими техніко-морфологічними параметрами. У більшості – це форма і стан обробки робочого кінця на короткому краю видовженої пластини чи відщепу.

Так звані *типові вироби* також неоднорідні. Найперше, серед них треба вичленити просто скребки, один подвійний скребок, скребки-різці і *скребки-скребла*.

Характеристику почнемо з останніх. При розгляді категорії скребел уже не раз поставало питання знаходження критеріїв розмежування скребел від скребків і наявності перехідних (невизначених чітко) типів. З одного боку, такі перехідні типи існують в категорії скребел (поперечний, але широкий край), з другого – і в категорії скребків присутні типи, що тяжіють до скребел.

Наприклад, на рис. 21, 1; рис. 27, 7 представлені широкі пластини з випуклими короткими краями, обробка на яких переходить на поздовжні краї. Важливою ознакою скреблоподібного характеру цих предметів є широка напівкрута обробка поздовжніх країв, які мали використовуватися як скребла. Один з них має частково аркову форму (рис. 27, 7); другий фрагментований в нижній частині так, що предмет можна реконструювати і як наполовину розламане овальне скребло. На вентральній пласкій стороні на торці розлому помітний негатив від різцевого сколу (рис. 21, 1).

Ще один скребок сформований на масивній крупній пластині багатогранного характеру (з невеликою стрічкою конкреційної кірки в центрі спинки) – рис. 28, 6. Цей скребок є “завеликим” для стандартних розмірів цієї категорії знарядь. Ширина його леза – 4,7 см, висота (товщина сколу) – 2 см; довжина невідома, тому що зберігся лише фрагмент – 5,2 см. Тобто, для скребка розміри завеликі, хоч форма повністю “скребова”.

Скребок-різець (рис. 26, 2) має стандартизовану форму і розміри (пластина довжиною 7,3 см, у якої базальна частина відламана). По торцю розлому нанесено дуже сильний різцевий

удар, який відколов значну частину заготовки. Робочий край скребка типовий – випукле лезо, сформоване паралельними напівкрутими зняттями. Правий поздовжній край має дрібнозубчасту крайову ретуш.

Повністю зберігся тип кінцевого скребка на базальній частині вигнутої в профілі пластини. Робочий край сформований напівкрутою ретушню зі сторони спинки і ледь підгострений зі сторони животика (потоншений ударний горбик). Дещо потовщені протилежні краї, що сходяться на кут, також мають дрібну вентральну підтеску. Так що цей виріб за формальною класифікацією мав би належати до кінцевих базально-випуклих скребків з термінально-вентральною підтескою.

Потребує окремого спеціального опису *подвійний скребок* на поздовжньо-паралельній пластині вигнутого профілю (рис. 26, 3). Вужчий випуклий край знаряддя виготовлений на місці відсіченої ударної площадки – він типовий для кінцевих скребків верхнього палеоліту. Натомість полярний робочий край на ширшому термінальному кінці має сильно увігнутий профіль, поперечно-скісний робочий край, який способом крутої і “тупої” ретуші сильно “заломлений” досередини. Це єдине знаряддя з таким робочим краєм.

Крім зазначених, до розділу *скребел-скребків* варто віднести овальний напівкрайовий відщеп з майже суцільною однорідною ретушню по периметру порівняно тонкої заготовки (рис. 26, 8). Овальна форма відщепу – не природно розщеплена, а надана вторинною обробкою. До елементів скребка належить короткий випуклий поперечний край, а до скребла – поздовжній випуклий, так само однорядно ретушований, як і робочий край скребка. Таку саму обробку однорядною напівкрутою (до крутої) ретушню спостерігаємо на фрагменті термінального кінця пластини (рис. 20, 1). Виріб має сегментоподібні обриси – термінально-випуклий скісний робочий край “скребка” (?) і однаково ретушовані дві поздовжні сторони пластини. Такі інструменти можна назвати й по-іншому – *пластина серпоподібної форми з суцільною крутою обробкою по периметру*.

Ще одне комбіноване знаряддя *скребка-різця* зображене на рис. 26, 4. Якщо виходити з класифікаційних позицій, то його треба кваліфікувати як *скребок-скребло-ніж-різець*, оскільки окрім звивисто-випуклого робочого краю скребка на ширшому термінальному кінці і протилежному йому кутового різця на зломі базальної частини пластини присутні ще два робочих краї на двох поздовжніх сторонах пластини – з правого боку помітна крута однорядна ретуш скреблоподібного характеру, а з лівого боку – підгострююча напівкрута обробка (лезо ножа).

Серед значного масиву “типових” скребків лише 2 екз. сформовані на відщепах (рис. 20, 5; рис. 29, 7), причому що один з них – поперечно-прямий, ледь скісний скребок був змодельований, мабуть, по базальній частині поздовжньо-крайової пластини (рис. 20, 5). Тому безсумнівно відщепною заготовкою для цього типу є знаряддя на рис. 29, 7. Це термінально-увігнутий скребок на безсистемно-крайовому відщепі.

Ще одна серія знарядь у цій групі – *первинні (повністю вкриті кіркою) чи напівпервинні вкорочені пластини з дрібною крайовою обробкою* на термінальному поперечному кінці (рис. 29, 1; 2; 3).

Робочий край низький, однорядно ретушований, випукло-скісних обрисів – у вигляді своєрідних лопаточок чи стамесок. Один з них має обробку на місці підправленої ударної площадки. Така сама низька, але крута ретуш помітна на одному з поздовжніх країв. Іноді ретуш плавно переходить на бокову сторону (рис. 27, 3), іноді ретуш на двох бокових поздовжніх краях більш інтенсивніша, ніж на власне короткому скребковому робочому лезі (рис. 27, 5), так що знову виникає питання класифікації таких знарядь – скребка, скребла чи ножа на пластині? Такі заготовки під скреблоподібні знаряддя – первинні і напівпервинні пластини – масово зустрічаються власне на волинських пам’ятках палеоліту (Куличівка, усі три шари, Липа I, Червоний Камінь, Мирогоща та ін.), що зумовлено, мабуть, зручністю утримування предмета з шорсткою поверхнею [Ситник, Коропецький, 2010]. Хоча це не

пояснює, чому подібні вироби рідко трапляються в інших пізньопалеолітичних комплексах поза Волиню. Наприклад, чому їх немає на Дністрі і на Десні?

Деякі з таких первинних заготовок демонструють круту ретушну обробку (рис. 29, 4), інші – більш похилу, лускову (рис. 29, 1). Один з таких екземплярів на напівпервинній пластині (рис. 27, 6) має потовщений робочий край, оброблений паралельною високою ретушшю і мікрокраєвою обробкою, що моделюють асиметричний витягнутий “носик” знаряддя.

До цієї серії “кортікальних” заготовок можна віднести ще два знаряддя (рис. 19, 4) на широких ребристих пластинах зі звуженим напівкрутим робочим краєм.

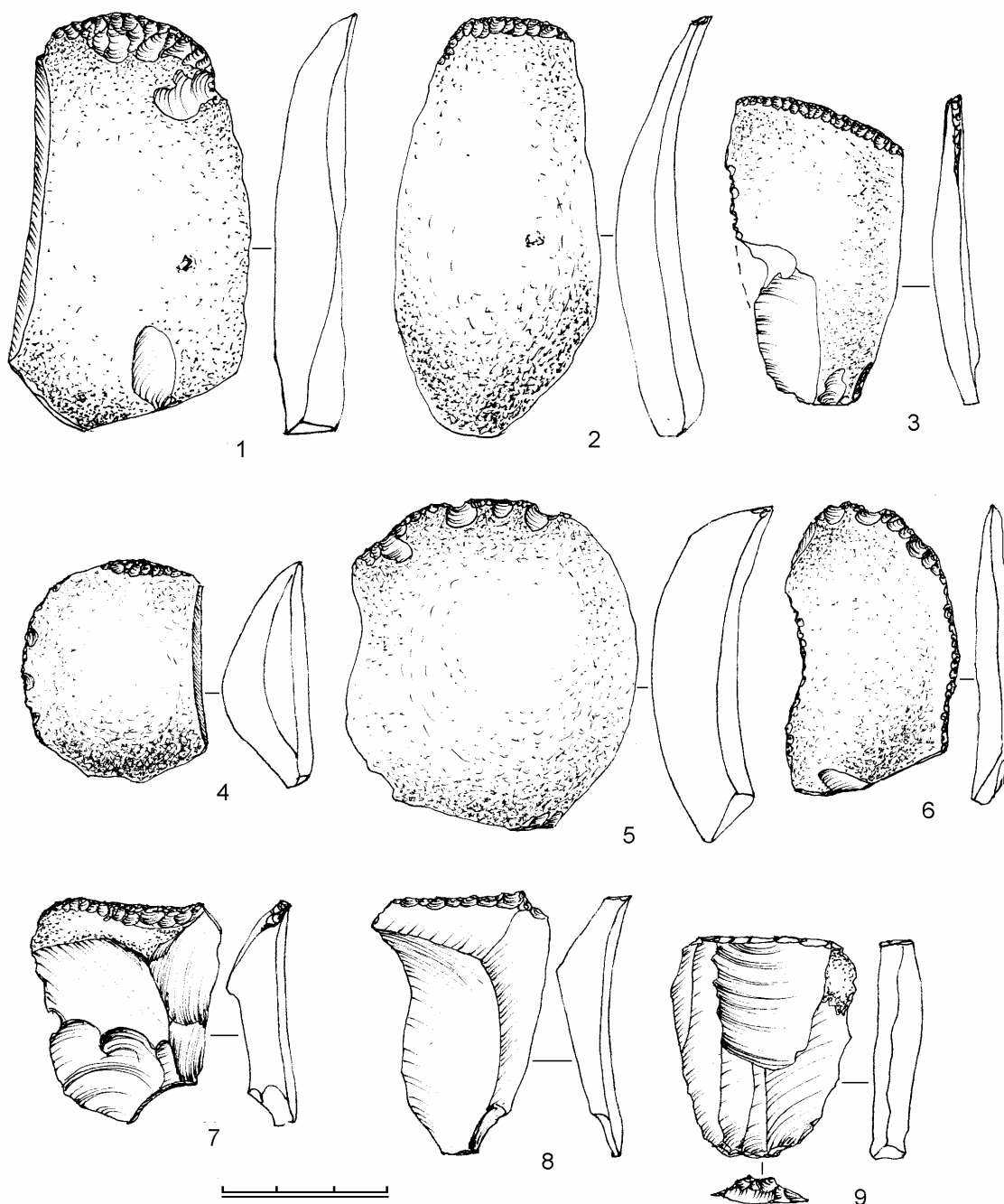

Рис. 29. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Скребки.

Fig. 29. Koulychivka. 1983. Excavation IV. End-scrapers.

Трапляються скребки з ретушшю не лише дорсального (на спинці), але й вентрального (на животику) типу (рис. 27, 8), або ж повністю збережені знаряддя з невеликою ділянкою кірки на ширшому термінальному краю (рис. 27, 2). Виділяється від інших скребків на ребристій пластині з широким термінальним краєм, на торцю облому якого нанесена крута ретуш, що формує майже рівне лезо скребка.

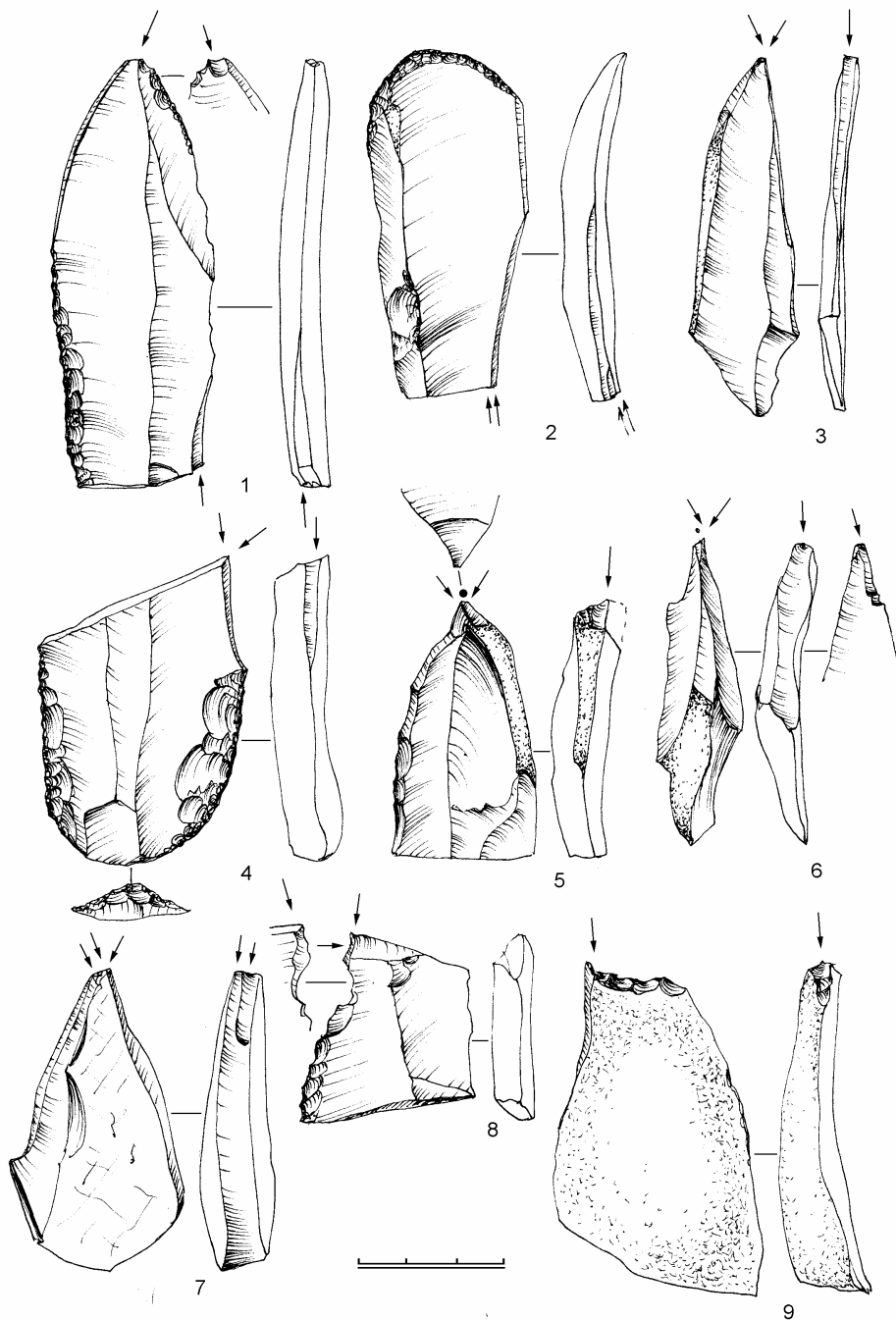

Рис. 30. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Різці.

Fig. 30. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Burins.

Інші 15 зразків пластинчастих заготовок не мають кіркового покриття (5 з них збереглися у дуже фрагментованому стані – фактично леза виробів).

Досить показовими є скребки на довгій (15,5 см) двосхилій пластині з витягнутим заокругленим робочим краєм (рис. 28, 1), на пластині з трьохгранною спинкою і витягнутим

“носом” робочого краю (рис. 28, 2), скребки на високій багатогранній пластині з випукло-зубчастим робочим краєм (рис. 18, 2), чи на вузькій пластині трапецеподібної форми в перерізі з частково пошкодженим круторетушованим робочим краєм (рис. 28, 3). Один скребок має прямий робочий край (рис. 26, 5), інші – високий, крутий (рис. 28, 7) чи асиметрично зміщений вбік робочий елемент (рис. 28, 5).

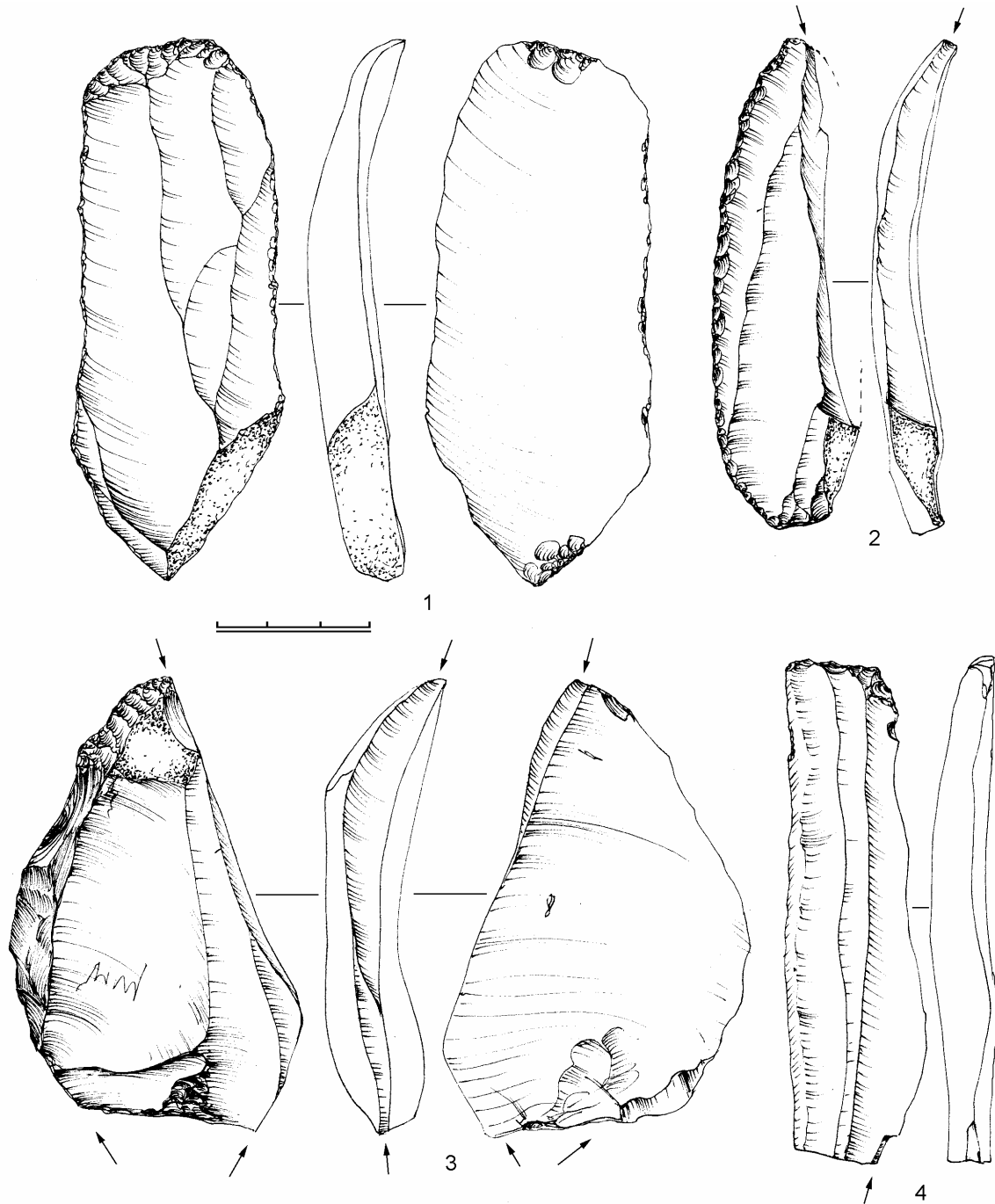

Рис. 31. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Різці.

Fig. 31. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Burins.

До *атипових скребків* ми віднесли 26 виробів, які мають деякі відхилення від стандартного вигляду цього типу знарядь. Ця “відхиленість” проявлена як у характері використаної заготовки, так і в формуванні робочої дуги на короткому кінці заготовки.

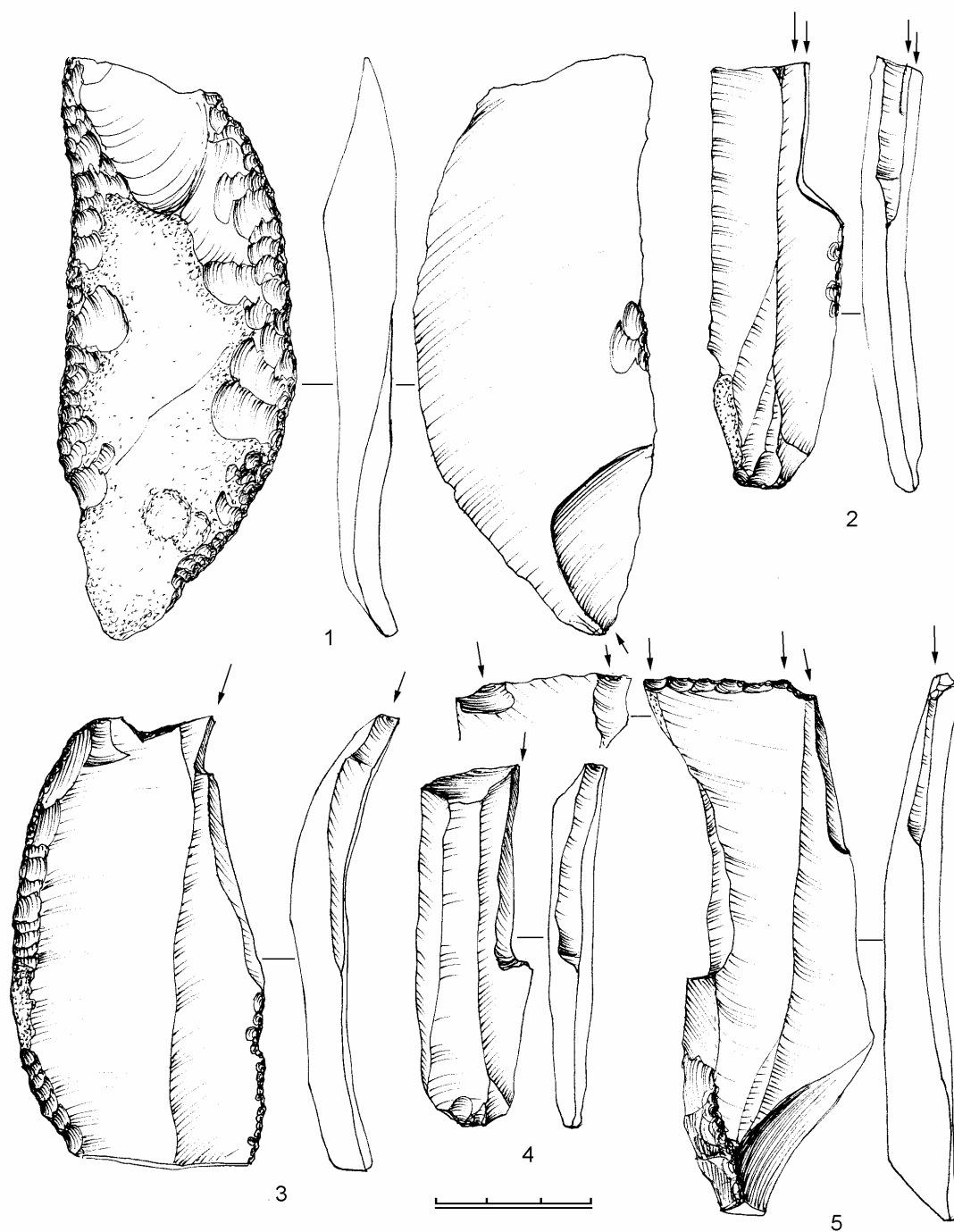

Рис. 32. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Різці.
Fig. 32. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Burins.

Один із таких скребків на “горбатій”, вкритій кіркою пластині, зображено на рис. 27, 1. Його робочий край “витягнутий” вперед і оброблений крайовою різнофасетковою ретушшю. Під інші два знаряддя використані довгі і масивні пластини (одна ребриста). Ще чотири скреблоподібних інструменти на масивних широких відщепах мають локалізовану крайову ретуш (рис. 19, 3; рис. 29, 5). Їх спинки вкриті ділянками жовнвої кірки різної величини, що зближує їх з раніше описаними скребками. До них подібні ще три пластини (дві з яких повністю вкриті кіркою) з низьким невиразним робочим краєм, підправленим дрібною

крайовою ретушшю (рис. 29, 6). Загалом, скребки з ділянками кірки на спинці, або повністю вкриті кіркою, становлять більше 70% у колекції цього типу знарядь.

Ще частина атипових скребоків має пряме робоче лезо, що сформоване на торці розламаної пластини (рис. 29, 9), ввігнуте лезо скребка (рис. 29, 8). Інші скребки атипові дрібною локалізованою, частково зубчастою (надщербленою) ретушшю.

Різці – 90 екз. Різці також належать до однієї з найпоширеніших категорій знарядь верхньопалеолітичних комплексів взагалі і шару III Куличівки, зокрема.

За характером використаної заготовки знаряддя поділяємо, насамперед, на різці на відщепках – 12 екз. і різці на пластинах – 78. Останні за шириною пластин поділяємо на групи широких пластин (ширина > 4 см) – 12 екз.; середніх пластин (ширина поміж 4–2 см) – 51 екз.; вузьких пластин (ширина < 2 см) – 15 екз.

Різці на відщепках (12 шт.) за загальноприйнятими критеріями поділяються, найперше, на *кутові* (7 екз.), *бокові* (4 екз.) і *серединні* – (1 екз.).

Усі кутові зразки виготовлені на масивних первинних чи напівпервинних відщепках великих розмірів (в середньому: 7×5×1,7 см). Більшість з них мають архаїчний вигляд і належать типу *фасетково-ретушних* – 5 екз. Різцевий скол нанесено на випуклу чи ввігнуту круторетушовану ділянку (рис. 30, 9; рис. 31, 3). Різцеві фаски у таких знарядь широкі і міцні. Два різці мають кутові удари по неоформлених краях заготовок. Чотири знаряддя належать до типу бокових на куті природного розлому (2 екз.) чи на боку рівнофасетованої поперечної ділянки (2 екз.). Один екземпляр можна віднести до типу серединних трикутних (рис. 30, 7).

Вважається, що різці на широких, середніх чи вузьких пластинах типологічно мало чим різняться поміж собою. Ми ведемо аналіз за цими виділеними групами в залежності від того чи іншого типу різців, від величини використаної заготовки.

Різці на широких пластинах поділяються на типи: *поздовжньо-кутових двохфасеткових* – 6 екз.; *бокових на торці облому* – 4 екз.; *невизначених багатофасеткових* – 2 екз.

Кутові різці виготовлені на пластинах, що мають ударні площадки (4 екз.) і на двох медіальних частинах (рис. 32, 3). Показовим є останнє знаряддя, яке можна вважати комбінованим, оскільки поряд з різцевим краєм (правий верхній кінець) маємо виразний випуклий робочий край скребла з лівого поздовжнього боку, а також легку підгострюючу ретуш на правому нижньому краю.

Серед кутових різців на базальних частинах пластин є також два екземпляри з яскраво виразною обробкою обох поздовжніх країв (рис. 30, 4). В першому випадку це робочі краї ножа, в другому – скребла. Виникає припущення, що ці знаряддя (як різці), виникли на другому етапі використання заготовки. Спочатку виріб використовувався як скребло чи ніж, а після того як він ламався, його переоформляли в різець.

Так само, мабуть, можна пояснити утворення *4-ох бокових різців на куті торцевого розлому*. Ці пластини не мають ретуші на гострих поздовжніх краях, але вони могли використовуватися як ножі, оскільки відомо, що найефективніше лезо ножа не повинно мати жодної вторинної обробки. Характерною рисою цих виробів є короткі негативи різцевих сколів і наявність мікроретуші чи слідів використання від різання.

Пластини середньої ширини (поміж 2 і 4 см). За характером розміщення різцевого робочого краю поділені на *поздовжньо-кутові* – 17 екз.; *поздовжньо-бокові на торці розлому* – 27 екз., *нуклеподібні* – 4 екз. і *невизначені* – 2 екз. і лише один – *серединного типу*.

Кутові різці додатково можна поділити на підтипи: *однофасеткові на ретушованому торці чи ретушованій виїмці* (8 екз.), *однофасеткові на косому торці розлому* (5 екз.), один з яких базально-фасетковий; *дво-фасетковий на куті* (1 екз.), *багатофасеткові кутові* (2 екз.). Два останні (рис. 30, 5) – це доволі масивні багатогранно оформлені пластини з робочими краями, сформованими кількома поздовжніми і одним поперечно-скісним ударом. Інші кутові різці мають загалом архаїчний, нерозвинутий вигляд (один з них можна віднести до мікрорізцевих знять).

Найбільшою групою представлені бокові різці на куті зламаної пластини, серед яких абсолютно домінують однофасеткові. Різцеві зняття іноді нанесені на рівномірно ретушований край (рис. 30, 8), або ж на протилежний ретушованому – рис. 31, 2. Останнє знаряддя демонструє дуже сильний різцевий удар, який “зрізав” майже 1/3 заготовки. Інший різцевий удар виявився занадто слабким (рис. 31, 4). В цій групі є одна реберчата пластина з поперечним широким краєм, підправленим стесуючою ретушшю, по якому нанесено боковий різцевий удар.

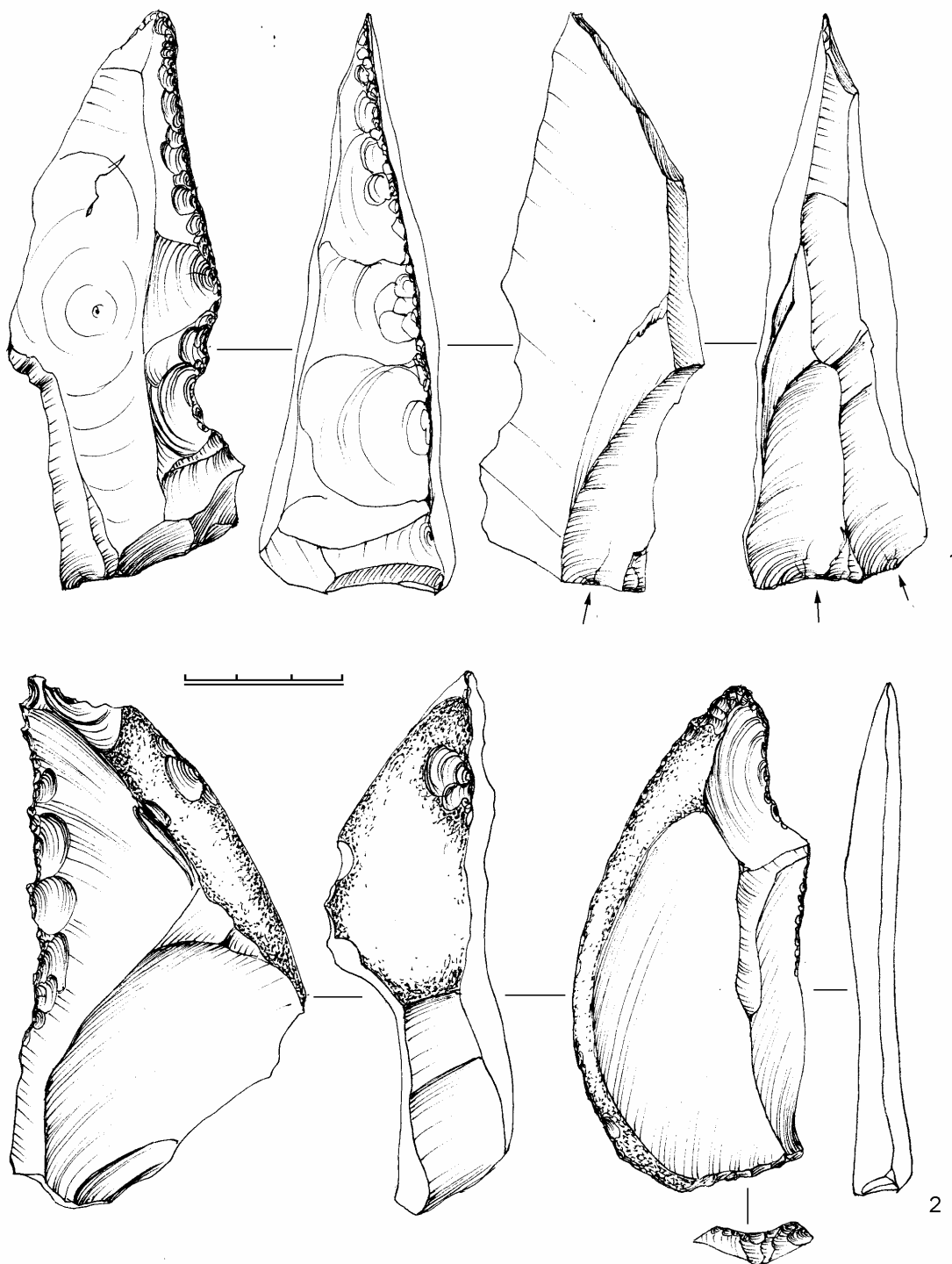

Рис. 33. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Проколки-провертки
Fig. 33. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Awls.

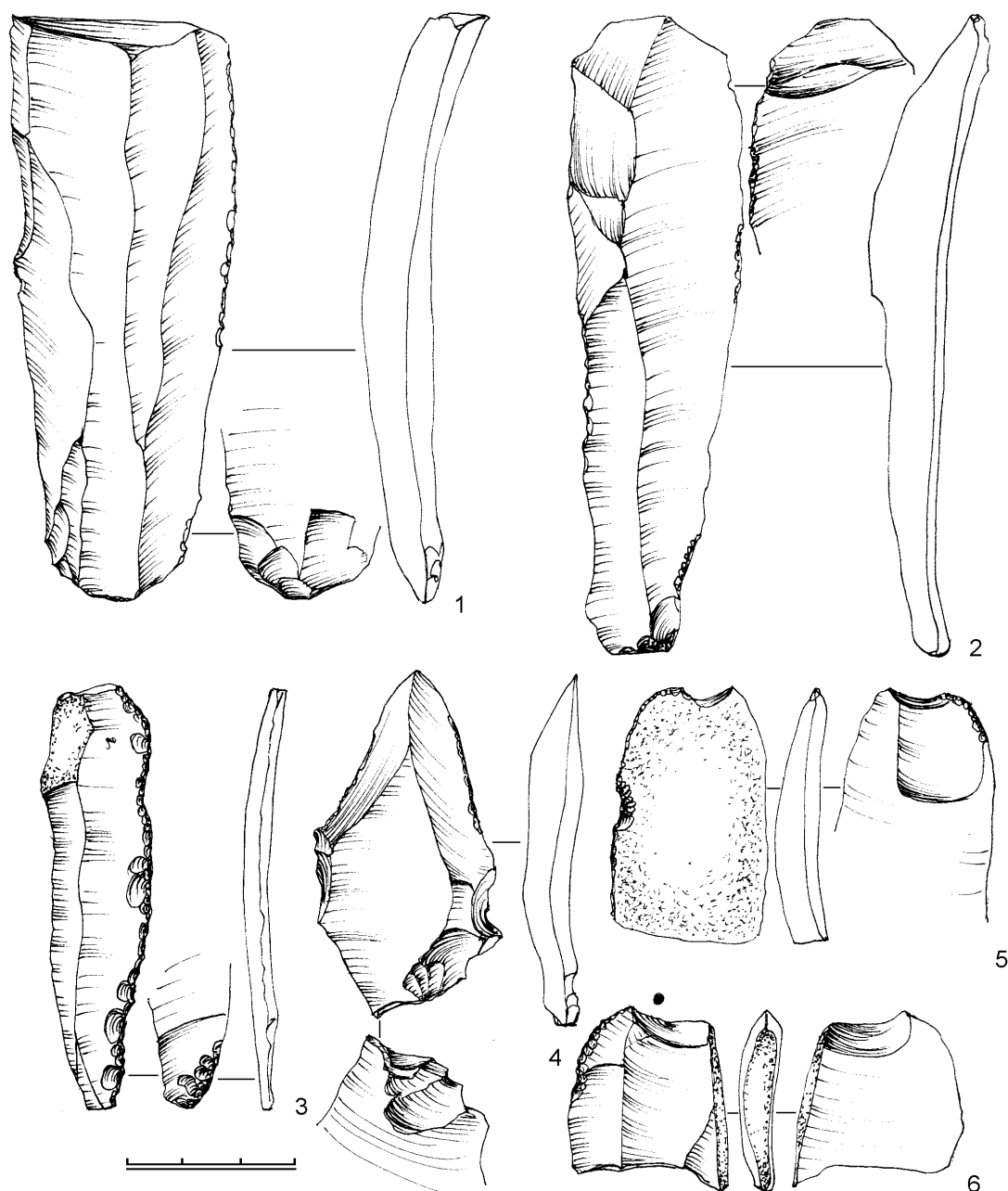

Рис. 34. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Пластини з підтескою.

Fig. 34. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Blades with correcting retouch.

До групи бокових різців належать ще 4 *подвійно-бокових знарядь* і одне комбіноване – однофасетково-боковий і фасетково-ретушний кутовий робочий край на одній пластині (рис. 30, 1). По одній з бокових сторін нанесена рівномірна напівкрута ретуш, яка сформувала поздовжньо-прямий робочий край скребла.

Подвійні бокові різці мають по 2 робочі краї, утворені двома різцевими зняттями з двох поздовжніх сторін одного торця на зломі пластинчастої заготовки. Усі вони виготовлені на медіальних частинах пластин.

Чотири так звані “*нуклеподібні*” різці виділені на коротких фрагментах масивних пластин, негативи різцевих сколів на торцях яких можна кваліфікувати і як негативи сколів-заготовок мікропластичного характеру. Робочі краї у них широкі, негативи довгі, суцільні.

Один серединний різець в колекції є випадковим продуктом. Він досить масивний, сформований двома широкими (під кутом) зняттями посередині термінального кінця пластини.

I, нарешті, вузькі пластини – 15 екз. Як і в попередніх групах, різці на вузьких довгих заготовках поділено на кутові однофасеткові (2 екз.), один з яких фасетково ретушний; бокові однофасеткові на куті зламані частини (8 екз.); бокові багатофасеткові (3 екз.), серединні (2 екз.). Останні сформовані на базальних частинах (площадках) поздовжньо-крайових заготовок (рис. 30, 3, 6).

Скобелі – 6 екз. Ця категорія знарядь є якоюсь мірою перехідною поміж скреблами і скребками. Образно кажучи, це “скребки навпаки”, тобто вигнуті не зовні, а втоплені всередину. Скобелі, чи виїмчасті знаряддя виготовлялися, за всіма ознаками, з конкретною ціллю обробки специфічних матеріалів. Глибоко ввігнутою ретушованою виїмкою неможливо було скребити, наприклад, шкури чи розрізати м'ясо. Єдине, що було зручно обробляти – це округлі видовжені предмети з дерева чи кістки.

Скобелі з III-го шару Куличівки не утворюють стабільної серії: вони виготовлені на різних заготовках, їх робочі краї також різні за величиною і способом оформлення. Все це може свідчити про випадковий, підручний характер таких виробів.

Два предмети – природні уламки (скоріше всього, від нуклеусів) плаского профілю з жовновою кіркою на зворотній поверхні. Перший уламок – на одному з потовщених країв знаходиться ретушована широка виїмка з напівкрутою (до крутої) ретушшю. Другий уламок, так само пласко-випуклого перерізу, вміщує три робочих ділянки: дві на випуклій поверхні з невеликою ділянкою жовнової кірки і одна – на зворотній, що являє собою ребристий природний розкол. Дві альтернативні виїмки мають широкий робочий край (до 3 см), утворений багатьма сколами і дрібною прикорайовою підретушовкою. Характерною рисою цих досить міцних крутих країв є широка лускова ретуш майже прямовисного типу. Третя виїмка утворена широким глибоким анкошем, по краю якого нанесена дуже дрібна (до мікролітичної) ретуш.

Ще 4 скобелі сформовані на масивних аморфних, безсистемно-крайових відщепках. Два з них віднесені до поперечно-кутових дорсальних дрібноретушованих. Виїмки до 2 см ширини і 0,3 см глибини. Один відщеп має грубосколоту вентральну обробку поздовжнього краю; другий – трикутної форми з двома робочими краями, локалізованими при гострому прямокутному кінці.

Проколки-провертки – 4 екз. Як і в нижньому горизонті (4), так і в III-ому шарі ці вироби є сумнівними і нетиповими, але вони мають виділений вторинною обробкою міцний дзьобоподібний кінець, який міг використовуватися власне як проколки-провертки. На загал же, вони були поліфункціональними інструментами. Наприклад, провертка на масивному нуклеоподібному уламку (рис. 33, 1) трьохгранної видовженої форми має на своєму поздовжньому краю суцільну напівкруту ретуш (скребло) з виїмкою в нижній частині (скобель) і дзьобоподібним кінцем вгорі. Друге знаряддя оформлене на масивному видовженому безсистемно-крайовому відщепі сегментоподібної форми з зубчастим поздовжнім робочим краєм і виділеним проколюючим кінчиком провертки (рис. 33, 2). І третій виріб на безсистемно-крайовій (також сегментоподібній) заготовці має лише відретушований проколюючий кінець (рис. 33, 3). Подібний до попередніх і четвертий виріб, але він зберігся у фрагментованому вигляді.

Сколи з підтескою – 10 екз. Не можемо точно визначити, яке функціональне призначення цих знарядь, але вони демонструють безперечну вторинну обробку. За використаними заготовками виділяємо підтеску на пластинах – 8 екз., на відщепках – 1 екз., і на трикутних вістрях – 1 екз. Трикутне вістря постлевалуазького характеру (рис. 34, 4) має базально-вентральну підтеску і, навпаки, відщеп (також левалуазького характеру) округлої форми вказує на термінально-вентральну підтеску напівкрутими сколами. Пластинчасті заготовки з підтескою можна поділити на вироби з базально-вентральною обробкою – 5 екз. (рис. 34, 1, 3, 5, 6) і термінально-вентральною – 2 екз. (рис. 34, 2) та поздовжньо-вертальною –

1 екз. В цілому, лише один екземпляр з них – пластина з високою спинкою і термінально-вентральною пласкою підтескою – дещо подібний до костьонківських ножів.

Пластини з ретушшю – 108 екз. – поділяємо на три категорії за ознакою інтенсивної ретушної обробки чи слідів використання.

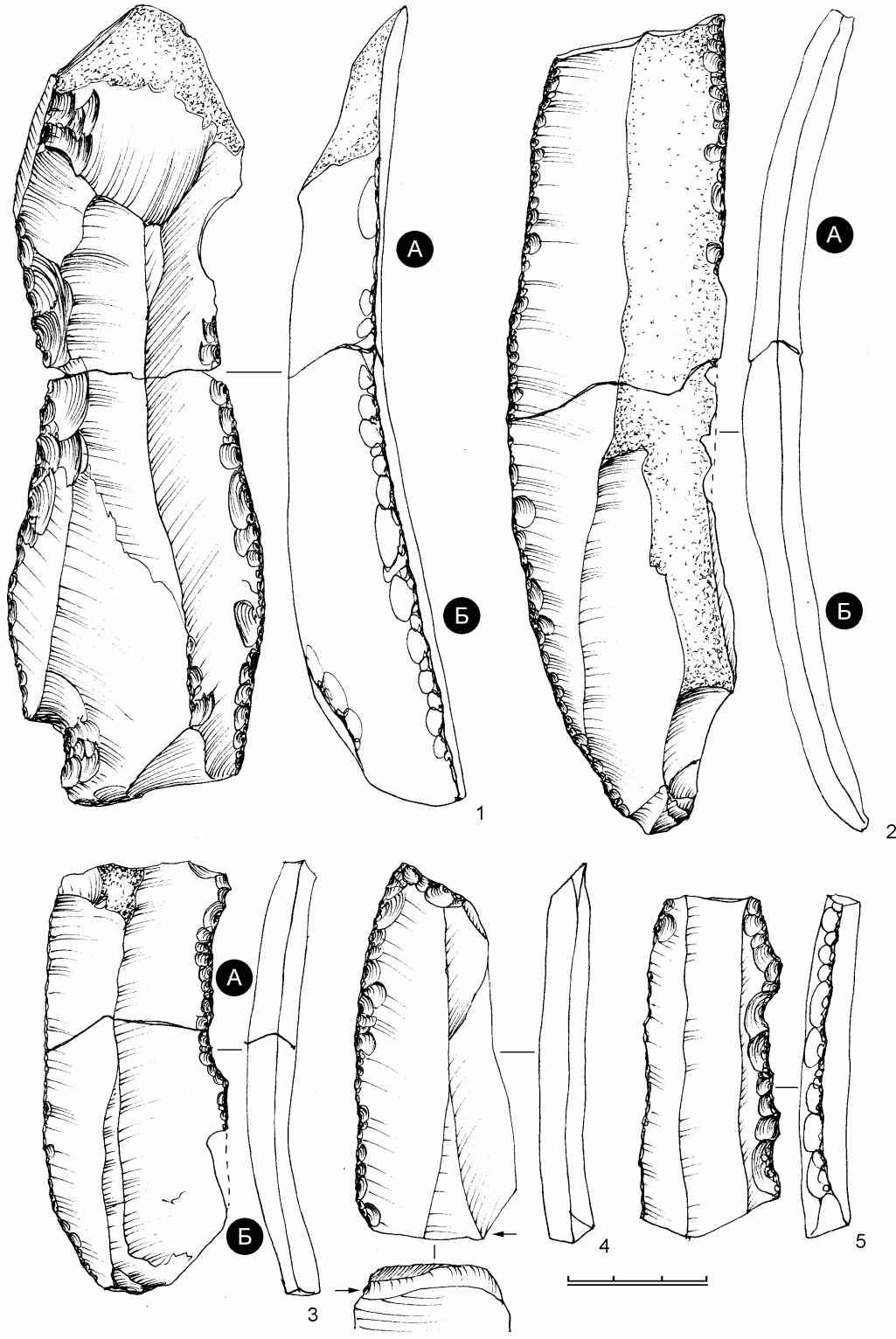

Рис. 35. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Пластини ретушшю
Fig. 35. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Retouched blades.

До першої належать цілі пластини та фрагменти з крутою і напівкрутою, суцільною чи локалізованою ретушшю на поздовжніх краях – 26 екз. До другої категорії віднесені пластини з суцільною дрібною крайовою іноді зубчастою ретушшю – 30 екз. До третьої групи віднесені пластини з так званою мікроретушшю, яку неможливо відрізнити від слідів застосування пластин в трудових операціях – 52 екз.

Ми не враховували випадкових ретушних слідів чи надщерблення, які повсюдно трапляються майже на кожній великій пластинчастій заготовці.

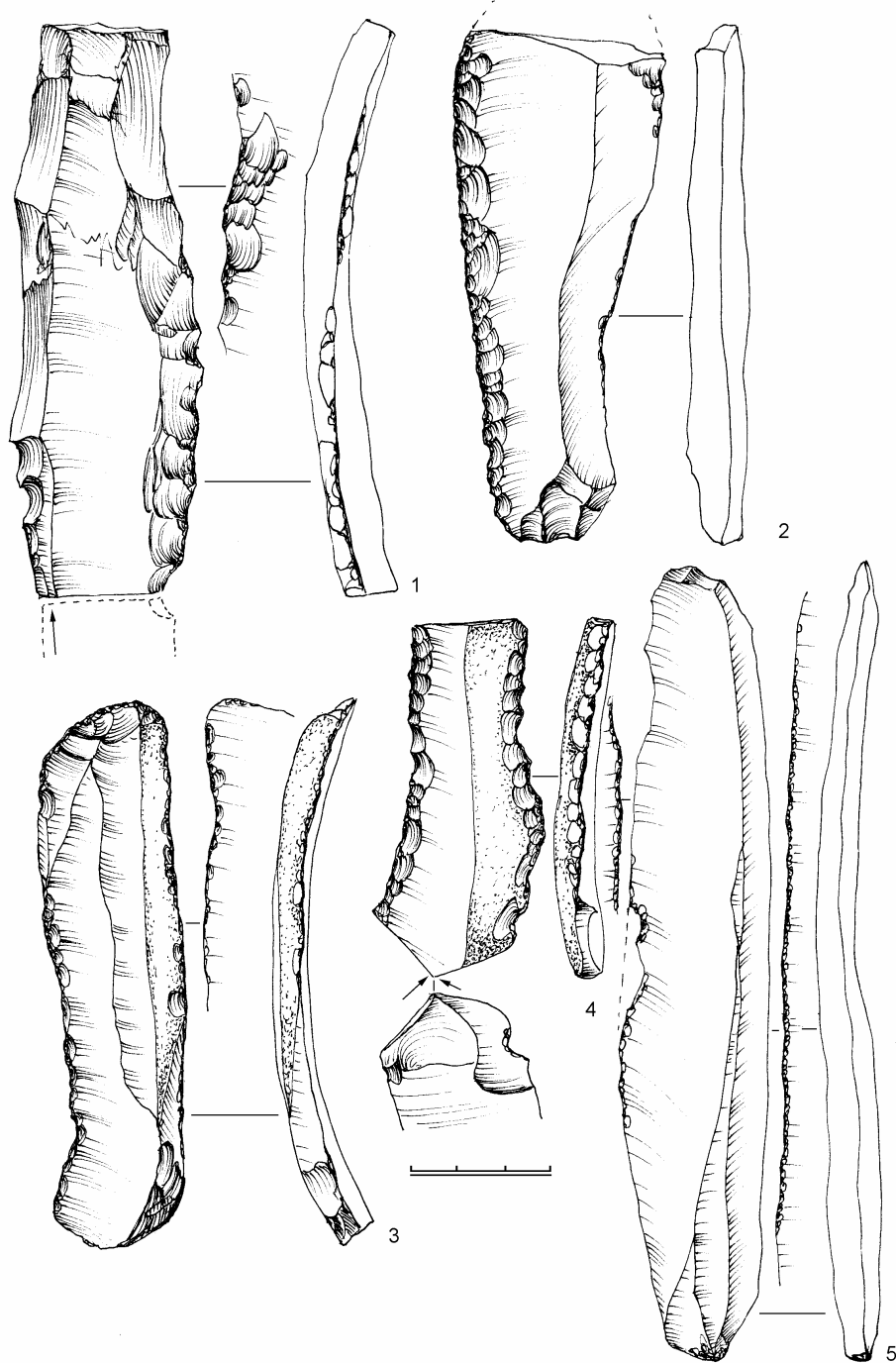

Рис. 36. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Пластини ретушшю
Fig. 36. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Retouched blades.

Пластини з крутою чи напівкрутою, суцільною чи локалізованою ретушшю поділені на невеличкі групи за формою робочого краю однієї чи двох поздовжніх ділянок. Треба відзначити, що в цій збірці також є вироби з дуже крутою і розповсюдженою ретушшю, і вироби з поміркованою прикорайовою обробкою.

Чотири зразки належать до *типу подвійно-ввігнутих, чи пластин “з талією”, “з перехватом”*, що характерні для оріньяцьких традицій. Найтиповішою є дуже масивна, поздовжньо-крайова (з ділянкою кірки на термінальному краю) – рис. 35, 1. Обидва поздовжні краї цієї заготовки спеціально ретушовані (лівий бік навіть оббитий) з метою утворення ввігнутих зон. Вентральна поверхня патинувана, дорсальна – ледве-ледве, але торці розлому не патиновані зовсім, хоч мають незначну кірочку від наросту вапнистих сполук (які, до речі, легко змиваються щіткою). Таке враження, що розлом відбувся після того, як утворилася біло-блакитна патина на животику пластини. Розлом не сучасний і не в палеолітичний час. Ці два фрагменти знайдені в різних квадратах на віддалі 50–100 см один від другого і на різних глибинах. В межах двох квадратів перепад глибин складає 40 см. Це може свідчити лише про соліфлюкційне транспортування у післядубнівський час, коли предмет був розламаний і перенесений на різні глибини. Цікаво, що це перенесення і захоронення відбулось геологічно раптово, оскільки обидва торці розлому (що склеюються) не мають жодної патини і виглядають “свіжо”, різко контрастуючи з іншою поверхнею пластини. Ще одне – розлом у верхній частині верхнього фрагмента пластини має таку саму блакитну патину, як і патина на животику пластини. Це ще раз свідчить про те, що предмет був залишений на поверхні палеолітичними людьми після функціонування табору, довго знаходився під дією сонячних променів та вологи і лише в набагато пізніший час був повторно зміщений, зламаний і “миттєво” похований в ґрунті на різній глибині під дією природних процесів – ерозії і соліфлюкції, можливо, фізичних сил при перенесенні, адже пластина була вигнута в профілі і тому легко зламалася.

Інші заготовки менше показові, наприклад, поздовжньо-крайова пластина на рис. 35, 2; 36, 4. Ретуш напівкрута і крута створює грубий зубчастий край, що разом на двох поздовжніх краях має вигляд “талії” чи “перехвату”. В наближеному варіанті до цієї групи можна віднести і пластину на рис. 36, 3. Її обидва поздовжні краї мають звивистий вигляд, але в центральній частині простежується деяка ввігнутість. Ще один виріб виготовлений з так званого свенцеховського кременю, що походить з території Польщі. Кремень сіро-коричневий, густо насичений вкрапленнями вапнякової породи. Крута обробка двох поздовжніх країв локалізована в центрі, а в зоні ударної площадки утворює вигляд “тупої” провертки.

Наступна група: 8 екз. – *однобічних поздовжньо-ввігнутих*. Серед них є вироби з суцільно ретушованим робочим краєм і з локалізованою широкою виїмчастою зоною. Останні вироби не можна відносити до класу скобелів, оскільки їх виїмчасті краї занадто широкі (рис. 37, 5; рис. 35, 3). Ретуш у всіх предметів крайова, але крута і напівкрута, в деяких випадках її можна розглядати і як притуплюючу, особливо, якщо протилежний край – гостре лезо.

Таких виробів є половина (3 екз.). На одному фрагменті поздовжньо-крайової пластини випуклий (протилежний притупленому ввігнутому краю) бік підгострений паралельною ретушшю. Серед використаних заготовок є як класичні пластини з геометрично правильними паралельними сторонами, так і аморфні екземпляри пластин.

Невеликою кількістю (2 екз.) представлені ввігнуто-прямі зразки ретушованих пластин. Це вироби, в яких один поздовжній край ретушований крутою ретушшю і має ввігнутий вигляд, а протилежний прямий край підгострений дрібною крайовою обробкою (рис. 38, 7).

Окремою групою представлені 5 зразків *поздовжньо-звивистих знарядь* на пластинах. Наприклад, на типовій трьохгранній пластині один край має круту крайову хвилясту (звивисту) обробку, а протилежний край – дрібну підгострюючу ретуш (рис. 35, 5). Інший екземпляр має ще виразніший (рис. 38, 6) звивисто-крутий ретушований поздовжній край, а протилежний – прямий гострий зовсім без ретуші.

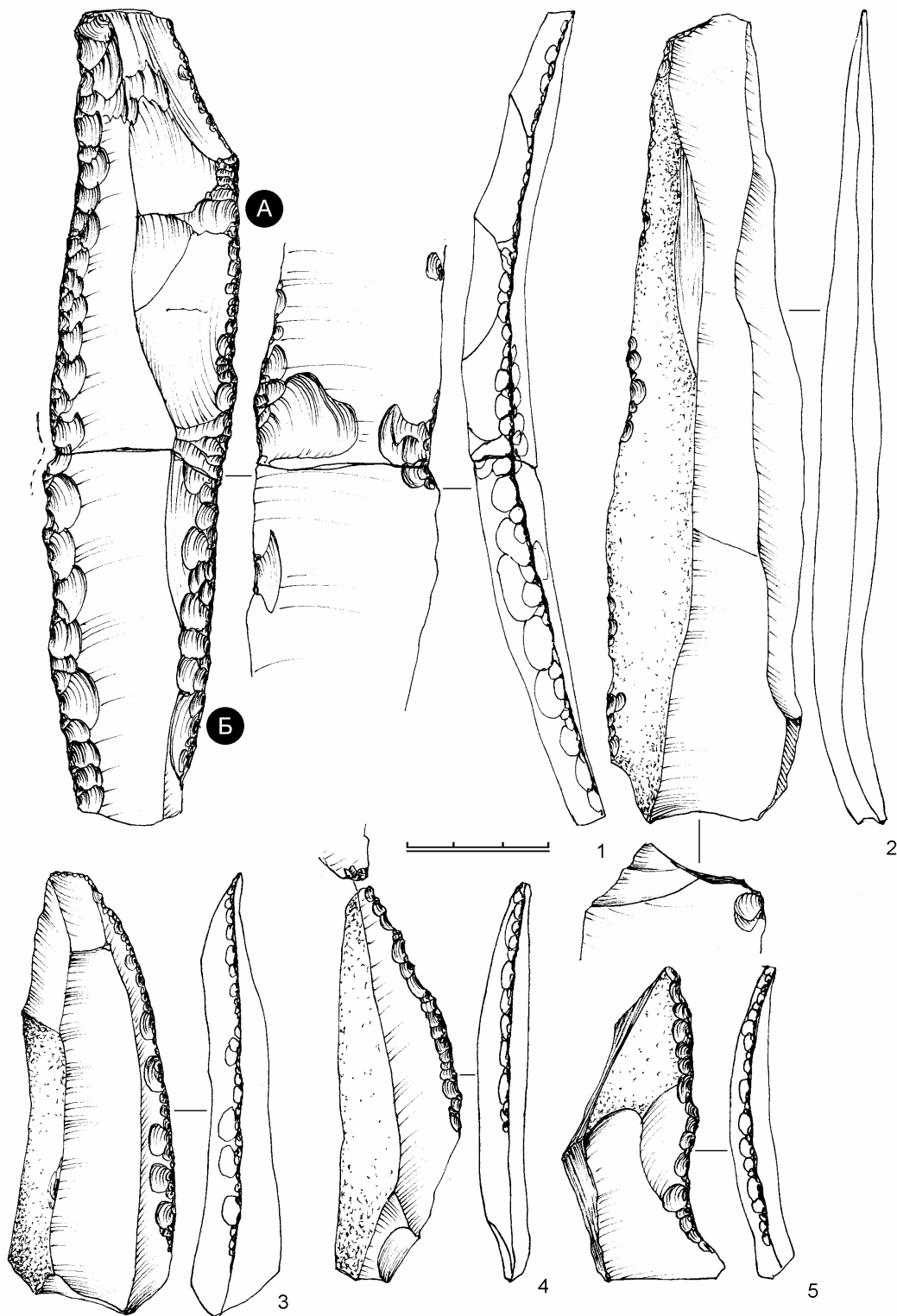

Рис. 37. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Пластини ретушню.
Fig. 37. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Retouched blades.

У групі “звивистих” найпоказовішою є розламана пластина довжиною понад 17 см (з фрагментованими обидвома кінцями, тобто, її довжина насправді була більше 20 см) – рис. 37, 1. Обидва її поздовжні краї майже суцільно оброблені напівкрутою (до крутої прямовисної) оббивкою і ретушню, формуючи круті звивисті паралельні краї. Таке знаряддя

було неефективне для різання чи проколювання, зате ним добре було скоблити дерево чи кістку. Це один із типових прикладів оріньякоїдних елементів (впливів) в колекції III-го шару Куличівки. У цьому випадку ми маємо легко патинований так званий пасястий (смугастий) кремій світло-сірої основи з темно-сірими тонкими стрічками смуг. Можна помітити лише кілька надщерблень пізнішого часу.

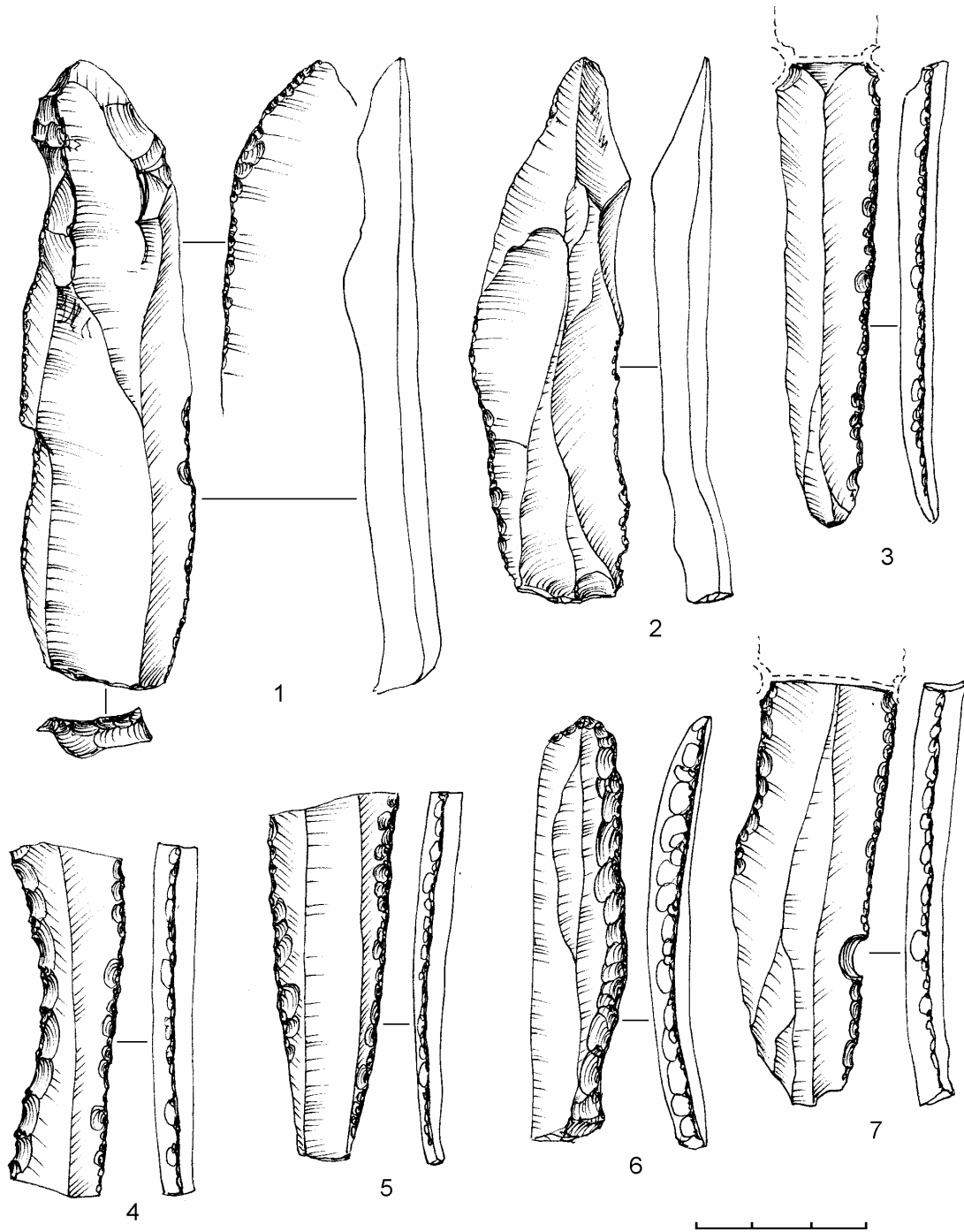

Рис. 38. Куличівка. 1983. Розкоп IV. Пластини ретушню.
Fig. 38. Koulychivka. 1983. Excavation IV. Retouched blades.

Загалом поверхня обох частин (за винятком торця розлому) має однаковий зовнішній вигляд, а отже – річ була розламана в пізніший час, після того як вона набула легкої блакитної патини (з обох сторін), оскільки торці розлому непатиновані і виглядають свіжими. Пластина в профіль досить вигнута і розлом стався всередині вигину, де простежується вентральна підтеска з обох поздовжніх сторін виробу. Таке враження, що розлом відбувся під дією механічних сил – можливо, спеціального розлому, місце якого з вентральної сторони позначено двома ретушованими виїмками.

Подібним до нього є половина пластини з локалізованою грубою оббивкою двох країв на межі розлому (рис. 36, 1). Таке враження, що це друге (після ребристої пластини) зняття, яке ще має риси оформлення ребра. Кремінь світлий, місцями затемнений, зі смугами. Дуже легка патина. Вторинна обробка спостерігається у верхній частині, з вентральної сторони, і у нижній – крутими сколами, з двох поздовжніх країв. Характерно, що на місці нижнього торця розлому помітні грубі виїмки і різцевий скол. Виїмка з правого боку мала на меті, можливо, фіксацію місця розлому, який було здійснено спеціально, заплановано. До речі, на кількох інших пластинах, розламаних навпіл, спостерігаємо на торці розлому фрагмент виїмки – анкоша, або ж ретушованої виїмки. Можна уявити, що первісний майстер спеціально відзначив місце потрібного розлому виїмкою і при силовому імпульсі пластина ламалась саме там, де майстер запланував. Це добре помітно на раніше описаній пластині, на стику двох фрагментів (рис. 37,1).

Так само розламаною в стародавні часи є сегментоподібна пластина поздовжньо-крайового типу, яку можна класифікувати загалом як поздовжньо-випукле ввігнуте ножеподібне знаряддя. На відміну від двох попередніх пластин, обробка двох лез цього знаряддя (випуклого і відповідно ввігнутого, що утворилися внаслідок первинного розщеплення) здійснена не крутою, а похилою підгострюючою ретушшю підпаралельного типу (рис. 35, 2). Якщо ретуш на ввігнутому краю локалізована в привершинній термінальній частині, то випуклий край рівномірно ретушований по всій дузі довжиною понад 18 см. Оскільки верхній кінець пластини відбитий і не зберігся, то можна вважати, що справжня довжина цієї пластини сягала також понад 20 см. Такі видовжені заготовки добре вписуються до комплексу гігантських нуклеусів довжиною понад 25 см.

Найчисельнішими групами представлені *пластини (переважно їх фрагменти) з прямими поздовжніми краями* (9 екз.), ретуш на яких не так інтенсивна, як на звивистих краях. У більшості випадків пластини “правильні”, геометричні, а ретуш напівкрута паралельна. Трапляються екземпляри (3) з обома ретушованими поздовжніми краями (іноді із “зубчастою” ретушшю), деколи досить вузькі з мінімальною крайовою обробкою (рис. 38, 3, 5). Найбільше пластин з поздовжньо-випуклими робочими краями – 11 екз. За винятком 2-х екз., усі вони фрагментовані, тому випуклі краї у них представлені не повним лезом, а частиною. Лише в кількох випадках спостерігаємо ширшу лускову ретуш, в цілому ж, це прикраєва напівкрута обробка. Деякі зразки мають природну спинку-обушок і можуть бути визначені як типові ножі (рис. 37, 3). До речі, ця пластина має ширшу ретуш і може належати також до категорії скребел (?). Подібне до попереднього знаряддя на поздовжньо-крайовій сегментоподібній пластині має крутішу обробку у верхній частині дуги робочого краю (рис. 37, 4). Поздовжньо-конвергентна заготовка типу “вторинного вістря” використана для формування ножеподібного знаряддя з притупленою косою площадкою у верхній частині (типу сучасного кухонного ножа) (рис. 35, 4). На жаль, збереглася лише верхня частина, мабуть, також видовженої пластини.

Виразне знаряддя цієї групи (рис. 35, 2) представлене уже нижньою, базальною частиною пластини. Це єдине знаряддя, що має так добре сформований випуклий робочий край. Ретуш широка, іноді лускова, похила, місцями напівкрута. Ударна площадка широка, фасетована, з “губою”.

До другої групи *легко ретушованих пластин* (30 екз.) належать заготовки, переважно, з дрібною крайовою ретушшю, яка не змінювала форми робочого краю і в цілому форми заготовки. Трапляються пластини, у яких ретуш нанесена по усій довжині краю, або ж заготовки з локалізованими ділянками ретуші (у верхній чи нижній частинах виробу). За

розмірами представлені величезні заготовки довжиною понад 17 см (рис. 36, 5) і невеликі фрагменти дрібних пластин.

В залежності від місця розміщення ретуші виділяємо підгрупи дорсально ретушованих (21 екз.) і вентральні підправлених (9 екз.). Наявність вентральної дрібної ретуші безсумнівно свідчить про її штучне походження. Треба зазначити, що майже усі вентральні ретушовані вироби мають також окремі ділянки з ретушшю на спинці (дорсалі). Кілька пластин є повністю збереженими, наприклад – рис. 36, 5; рис. 38, 1. Цікавий екземпляр зі штучно підправленою спинкою (рис. 38, 1). Він виготовлений на частково ребристій пластині з поздовжньо підправленою ударною площадкою. Вентральна ретуш знаходиться тільки в верхній частині заготовки. І навпаки, на іншій пластині (рис. 35, 5) ретуш на животику локалізується в середній частині.

В цій підгрупі є вироби з частково зубчастою (з поперемінно дорсальною чи вентральною дрібною ретушшю по правому чи лівому краю заготовки). Робочі краї майже у всіх екземплярів рівні, прямі, що вказує на функції переважно ножеподібних інструментів. Більша підгрупа виробів лише з дорсальною дрібною ретушшю також однотипна. Робочі краї прямі, або ж ледь звивисті, іноді надщерблені дрібною підправкою (рис. 38, 2). Показовою є прямовисна поздовжньо-крайова пластина з локалізованою крайовою ретушшю на боку, що вкритий жовновою кіркою (рис. 37, 2). Ударна площадка, яка сильно відхилялася досередини, була спеціально відбита. Друга, поздовжньо-конвергентна пластина має подібність до класу вістер. До речі, її проколюючий кінчик обламаний і притуплений (рис. 38, 2).

Загалом, ще три крупних пластини з сильно вигнутим профілем демонструють спеціально відтаті п'ятки (ударні площадки). Інші пластини цієї підгрупи менші за розмірами.

І найбільша група – це пластини зі слідами мікроретуші чи використання у роботі, переважно, локалізованими ділянками на спинці пластин. Ми вибрали лише 52 екз. таких пластин (з них лише 6 екз. збереглися цілими); інші – фрагментовані частини (80 %), хоч багато також заготовок зі спеціально відчленованими ударними площадками. Майже усі сліди локалізованої мікроретуші знаходяться на спинках пластин.

Кілька пластин довжиною понад 18 см, безсумнівно, використовувалися як ножеподібні знаряддя. Так само ножами були й інші крупні заготовки, на гострих лезах яких спостерігаємо сліди надщерблення і вирівнювання. Окремі з таких пластин, що мають дрібну крайову притуплюючу ретуш (місцями), могли використовуватися як скребла чи скобелі. Робочі краї більшості виробів цієї групи прямі чи ледь випуклі (іноді звивисті). Ретуш завжди йде вслід за контурами заготовки. Деколи помітна як би зубчаста обробка, але, на наш погляд, це, скоріше всього, сліди від різання твердих матеріалів (дерева чи кістки).

Відщепи з ретушшю – 32 екз. Відібрані лише ті сколи, які демонструють більш-менш регулярну ретушну обробку по краях периметру. Переважна більшість з них – випадкові підручні інструменти для одноразових операцій, думаємо, для розрізання м'яса і сухожиль, ошкурення гілок тощо. Оскільки майже усі вони зберігають невидозмінену форму заготовки, то подальша класифікація, на наш погляд, недоцільна. Ані форма, ані вигляд робочого краю не мали суттєвого значення для застосування таких інструментів. Єдине, що треба відзначити, то це абсолютне домінування локалізованої нерегулярної ретуші дорсального характеру. Така ретуш часто супроводжується надщербленими виїмками, що створює труднощі для атрибуції.

Відбійники – 17 екз. Мабуть, таких знарядь було набагато більше, але ми документуємо лише ті предмети, на зовнішній поверхні яких добре помітні сліди від ударів і контрударів, що мають вигляд “пожованої”, зірчастої груборельєфної випуклої ділянки на природних жовнах без обробки (6 екз.), з незначною підправкою (7 екз.) і нуклеусів середньої стадії обробки (4 екз.). Для таких інструментів важливою була така риса, як величина. Відповідно дуже масивними виявилось 5 екз., середньо масивними (зручними власне для ударяння) – 6 екз., а ще 6 екз. мали досить невеликі розміри (3–5 см в поперечнику). Багато з них розламані під дією природних чинників.

ПЛАСТИНИ БЕЗ СЛІДІВ ВТОРИННОЇ ОБРОБКИ

За звітом В. Савича колекція пластин III-го культурного горизонту на цій ділянці налічує 3539 екз. (511 цілих та 3028 фрагменти). Більша кількість цілих пластин у нашій вибірці пояснюється, можливо, різними підходами до виокремлення цієї категорії матеріалів. В. Савич, ймовірно, включав до неї артефакти, ґрунтуючись одночасно на морфологічних та метричних ознаках, тоді як ми застосовували лише останні, тому окремі знахідки, віднесені попередньо до відщепів, потрапили до вибірки пластин.

Понад дві третини пластин мають ділянки патини. У більшості випадків вона слабка (блакитна). Інтенсивна патина зустрічається набагато рідше та вкриває переважно лише окремі фрагменти поверхні артефактів. Повністю біло-патиновані вироби поодинокі.

За визначенням авторів, пластини в цій колекції складають 2788 екз.

З них цілі – 628 екз. (23 %), фрагменти – 2160 екз. (77 %).

Цілі пластини за розмірами поділяються на групи великих – 157 екз. (25 %), середніх – 342 екз. (54 %) і малих – 130 (21 %). До великих належать предмети, довжина яких більша 7 см, до середніх – довжина в межах 4–7 см, до малих – довжина в межах 2–4 см.

Таблиця 1

Кременець I (Куличівка). 1983. Культурний шар III. Розподіл пластин за пропорціями

Групи Категорії	Короткі к-ть/%	Середні к-ть/%	Видовжені к-ть/%	Усього к-ть/%
Цілі великі	15/9,5*	61/39	81/51,5	157/10,9**
Цілі середні	64/26,4	109/45	69/28,6	242/16,7
Цілі малі	47/36,1	69/53	14/10,9	130/9
Термінальний фрагмент відсутній	53/24	148/67	20/9	221/15,3
Базальний фрагмент відсутній	21/8,6	190/77,8	33/13,6	244/16,9
Двобічно фрагментовані	208/46,1	177/39,2	66/14,7	451/31,2
Усього к-ть/%	408/28,2	754/52,2	283/19,6	1445/100

* Відсоток по відношенню до загальної кількості пластин на рівні групи

** Відсоток по відношенню до загальної кількості пластин

Таблиця 2

Кременець I (Куличівка). 1983. Культурний шар III. Розподіл пластин за формою

Групи Категорії	Прямокутні к-ть/%	Трикутні к-ть/%	Овальні к-ть/%	Аморфні к-ть/%	Усього к-ть/%
Цілі великі	65/41,4	30/19,1	34/21,6	28/17,9	157/10,9
Цілі середні	107/44,2	20/8,2	46/19	69/28,6	242/16,7
Цілі малі	27/20,7	5/3,8	23/17,7	75/57,8	130/9
Термінальний фрагмент відсутній	164/74,2	4/1,8	11/5	42/19	221/15,3
Базальний фрагмент відсутній	101/41,4	6/2,4	74/30,4	63/25,8	244/16,9
Двобічно фрагментовані	199/44,1	18/3,9	61/13,5	173/38,5	451/31,2
Усього	663/23,8	83/3	249/8,9	450/16,1	1445/100

Таблиця 3

Кременець I (Куличівка). 1983. Культурний шар III. Розподіл пластин за огранкою дорсальної сторони

Категорії Типи огранки	Цілі великі к-ть/%	Цілі середні к-ть/%	Цілі малі к-ть/%	Термінальний фрагмент відсутній к-ть/%	Базальний фрагмент відсутній к-ть/%	Двобічно фрагментовані к-ть/%	Усього к-ть/%
Біпоздовжні	30/19,1	99/40,9	52/40	63/28,5	48/19,6	82/18,1	374/25,9
Біпоздовжньо-крайові	19/12,1	28/11,5	9/6,9	23/10,4	9/3,7	23/5	111/7,7
Крайові	6/3,8	10/4,1	7/5,4	5/2,3	11/4,5	34/7,5	73/5
Перехресно-крайові	19/12,1	11/4,5	9/6,9	14/6,4	15/6,1	17/3,8	85/5,9
Конвергентно-крайові	5/3,2	0/0	0/0	0/0	0/0	2/0,4	7/0,5
Конвергентні	8/5,3	9/3,7	4/3	1/0,4	2/0,8	8/1,8	32/2,2
Безсистемні	7/4,4	7/2,9	17/13	5/2,3	30/12,5	41/9,1	107/7,4
Перехресні	18/11,4	20/8,2	13/10	21/9,5	46/18,8	32/7,1	150/10,4
Паралельно-поздовжні	12/7,6	15/6,5	8/6,4	42/19	54/22,1	120/26,6	251/17,4
Поздовжньо-крайові	15/9,5	26/10,7	4/3	31/14	11/4,5	44/9,7	131/9,1
Безсистемно-крайові	4/2,6	0/0	0/0	2/0,9	7/2,9	19/4,2	32/2,2
Ребристі	10/6,3	11/4,5	7/5,4	9/4	9/3,7	24/5,6	70/4,8
Ребристо-крайові	4/2,6	6/2,5	0/0	5/2,3	2/0,8	5/1,1	22/1,5
Усього	157/10,9	242/16,7	130/9	221/15,3	244/16,9	451/31,2	1445/100

Таблиця 4

Кременець I (Куличівка). 1983. Культурний шар III. Розподіл пластин за оформленням ударної площадки

Категорії Типи огранки	Цілі великі к-ть/%	Цілі середні к-ть/%	Цілі малі к-ть/%	Термінальний фрагмент відсутній к-ть/%	Базальні фрагменти к-ть/%	Усього
Мікроплощини	17/10,8	37/15,3	57/43,8	58/26,2	84/16,3	253/20
Поздовжньо-підправлені	8/5,1	17/7	6/4,6	13/5,9	52/10	96/7,6
Фасетовані увігнуті	2/1,3	11/4,5	3/2,3	11/4,9	13/2,5	40/3,1
Фасетовані прямі	13/8,3	21/8,8	15/11,7	26/11,8	60/11,6	135/10,7
Фасетовані випуклі	17/10,8	9/3,7	2/1,5	27/12,2	24/4,6	79/6,2
Зняті	10/6,4	15/6,2	11/8,5	25/11,4	5/1	66/5,2
Природні	0/0	9/3,7	2/1,5	5/2,3	7/1,3	23/1,8

Грубосколоті	19/12,1	38/15,7	8/6,1	5/2,3	38/7,4	108/8,5
Гладкі пласкі	53/33,7	61/25,2	22/16,9	31/14	214/41,5	381/30,1
Гладкі двогранні	18/11,5	16/6,6	4/3,1	16/7,2	15/2,9	69/5,5
Гладкі багатогранні	0/0	8/3,3	0/0	4/1,8	4/0,9	16/1,3
Усього	157/12,4	242/19,1	130/10,3	221/17,5	516/40,7	1266/100

Таблиця 5

Кременець I (Куличівка). 1983. Культурний шар III. Розподіл пластин за наявністю жовтої кірки на дорсальній стороні пластин

Групи Категорії	Кірка відсутня к-ть/%	До половини поверхні к-ть/%	Більше половини поверхні к-ть/%	Усього
Цілі великі	85/54,1	49/31,3	23/14,6	157/10,9
Цілі середні	161/66,5	64/26,5	17/7	242/16,7
Цілі малі	100/76,9	21/16,1	9/7	130/9
Термінальний фрагмент відсутній	141/63,8	59/26,7	21/9,5	221/15,3
Базальний фрагмент відсутній	189/77,4	39/16	16/6,6	244/16,9
Двобічно фрагментовані	307/68	101/22,5	43/9,5	451/31,2
Усього	983/68,1	333/23	129/8,9	1445/100

Фрагментовані заготовки цієї категорії важко розділити на групи за величиною, оскільки часто збереглися лише невеликі частини цілих виробів, але за візуально-реконструктивним методом до групи великих віднесено 119 екз. (5 %) (більшість з них – 68 екз. належить до медіальних частин), до груп середніх і малих – 2041 екз. (95 %).

Невеликі фрагменти пластин (1244 екз). Оскільки вони репрезентують лише незначну частину сколів (базальну, медіальну та термінальну ділянки), то ми подаємо лише загальну кількість артефактів та дані стосовно збережених ударних площадок.

Базальні фрагменти – 516, медіальні фрагменти – 413, термінальні фрагменти – 315.

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Формально-аналітичний огляд матеріалів III-го шару за В. Коеном і В. Степанчуком, а також за В. Савичем був зроблений на початку статті; тоді ж ми провели порівняльну характеристику їх висновків. Проте головний висновок такої операції – неможливість простежити різницю в аналізі кам'яних знарядь поміж вищезгаданими дослідниками (і не тільки між ними, але й в принципі) внаслідок різних методичних підходів до характеристики комплексів, до виділення різних типів інвентарю і самого розуміння характеру первинної і вторинної обробки.

Натомість, порівняльна характеристика, проведена одними й тими ж авторами різних культурних комплексів [Ситник, Коропецький, 2010] із застосуванням єдиної методики аналізу, навіть враховуючи обов'язковий в таких процедурах суб'єктивізм, може дати об'єктивні результати.

Первинна обробка. Аналізуючи головну категорію нуклеоподібних і, в першу чергу, нуклеусів, кидається в вічі велика різниця в комплексах за габаритами заготовок. Якщо у IV-ому шарі зовсім немає ядрищ розміром понад 15 см (максимальна довжина), то у 3-ому шарі їх

понад 20. Окремі з них можна віднести до початкової стадії обробки, проте більшість з них документують середній етап – абсолютно підготовлені ядрища для подальшого розщеплення великих видовжених пластинчастих заготовок. Для чого поселенці III-го шару залишили нереалізованими таку велику кількість нуклеусів – залишається нез'ясованим.

Серед нуклеусів IV-го шару немає таких велетенських заготовок, хоч гіпсометрично він залягав нижче 3-го, тому не можна вважати наявність цих артефактів наслідком природно-механічних процесів, коли важчі камені потрапляли в нижню частину пачки.

В технологічному аспекті за кінцевим продуктом обидва комплекси ідентичні – головною заготовкою і там, і тут була видовжена паралельно огранена пластина. Лише в 3-ому шарі виявлені пластини мають крупніші розміри, що викликано, природно, більшими розмірами вихідної сировини – нуклеусів.

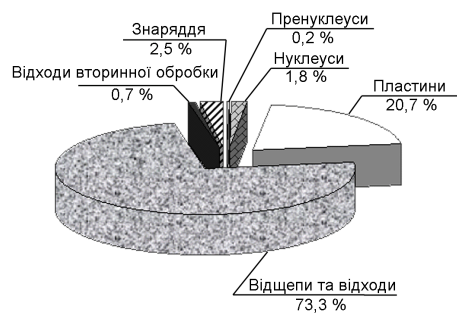
В обох комплексах переважають двоплощинні форми нуклеусів, однак помітна перевага торцевого чи подібного до нього розщеплення в колекції культурного шару III. Серед нуклеусів IV-го шару, навпаки, переважають форми з пласким паралельно-полярним фронтом розколювання. Фасетованих площадок на нуклеусах також більше в комплексі IV-го шару.

Так звані дископодібні чи сплюснені нуклеуси не були розповсюдженими в обох колекціях (хоч про це багато писало різних авторів). Ці зразки зовсім не подібні на типові муст'єрські диски; вони “недооформлені” і аморфні, у якійсь мірі “пробні”? Головне – з них не розщеплювався провідний тип заготовки, якою була видовжена пластина, а плаский відщеп невеликих розмірів не знаходив застосування у виробничих цілях. Такі недовершені, двох-трьохнегативні ядрища формувалися на масивних відщепках, переважно, зі сторони животика, або ж на аморфних шматках породи. У деяких випадках такі нуклеуси є підправленими відбійниками, пласка сторона розколу яких доповнена серією радіальних знятть – від периметру до центру.

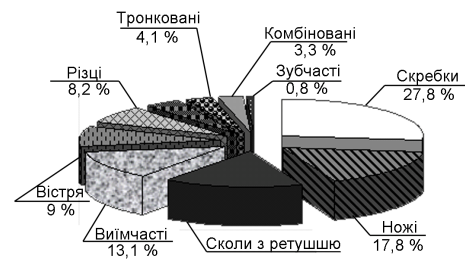
Отже, серед нуклеусів III і IV-го крем'яних комплексів існують як серйозні морфометричні розбіжності, так і спільні риси. На наш погляд, розбіжності виразніші. Це, насамперед, наявність в III-ому шарі крупних одно- і двоплощадкових форм об'ємного характеру, наближеного в своїй основі до торцевого типу розщеплення з двома скісними до тилу площадками. І, навпаки, в IV-ому шарі переважає полюсна двоплощадкова система розколювання сировини на пласкій фронтальній стороні. Крім того, в IV-ому шарі більше дрібнофасетованих площадок і проявів системи зняття заготовок типу богунісьєн – націленої на відокремлення трикутної заготовки у вигляді вістря.

Що стосується основних категорій знарядь праці, то розбіжності поміж III і IV шарами ще випукліші. Розпочнемо з того, що в комплексі IV шару широко представлені вістря типу богунісьєн – трикутні видовжені зразки, значна частина з яких має “вторинний” характер і фасетовану випуклу ударну площадку. В комплексі III-го шару такі вироби присутні, але в мінімальній кількості, що можна розцінювати як випадкове, а не закономірне явище. Цей висновок явно суперечить аналітичним висновкам В. Коєна і В. Степанчука, які опрацювали матеріали III-го шару з розкопок 1979 р. Ми також ознайомлені з тією колекцією і згодні з тим, що в ній присутні риси богунісьєну як серед нуклеусів, так і серед сколів. В тому комплексі дійсно представлені вістря постлевалуазького типу, а то і справжні левалуазькі трикутні зразки. Пояснення цього феномену вбачаємо в тому, що розкоп 1979 р. межує з розкопом 1984 р. У 1979 р. В. Савич ще не виділив IV шар, який з'явився лише в розкопі 1984 р., тому єдиний нерозчленований шар III 1979 р., очевидно, уже тоді містив два підгоризонти – нижній з технікою богунісьєну і верхній – з рисами оріньяцької культури (які в 1984 р. були виділені в окремі культурні шари).

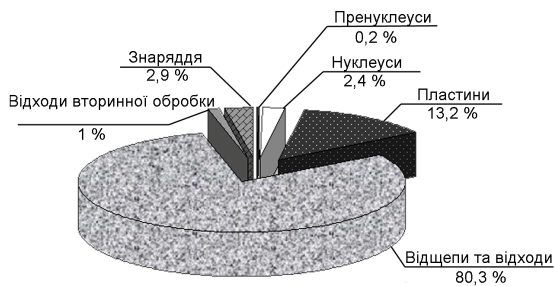
В інших частинах розкопів, де був виділений III-й шар також є елементи богунісьєну; так само ці елементи спостерігаються на усій площі нерозчленованого “нижнього” шару В. Савича до 1979 р. Єдина ділянка, на якій в III-ому шарі майже відсутні риси постлевалуа чи Богуніце – це ділянка розкопу IV, на якій у 1984 р. було виділено додатково шар IV. І в ньому виявилася концентрація богуніцьких ознак (типові нуклеуси, трикутні вістря і тонкий фасетаж площадок).

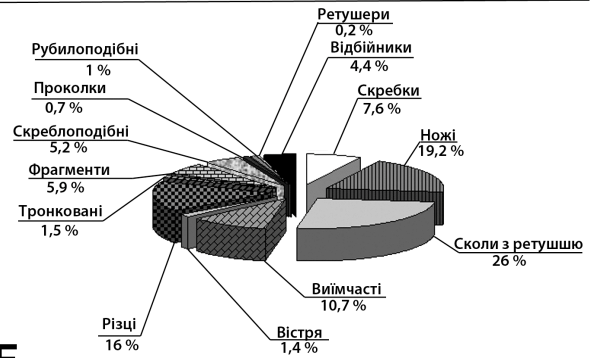
A

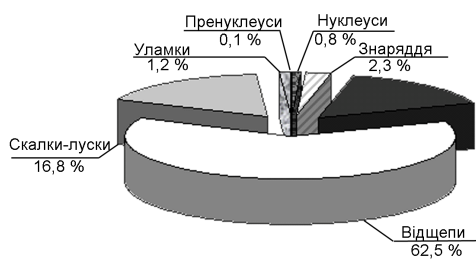
E

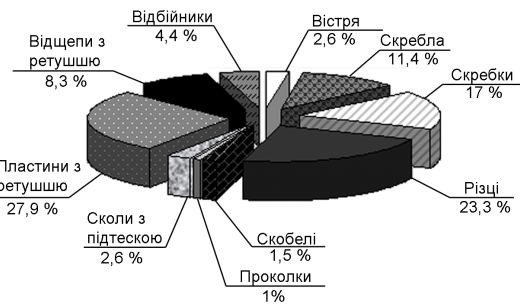
B

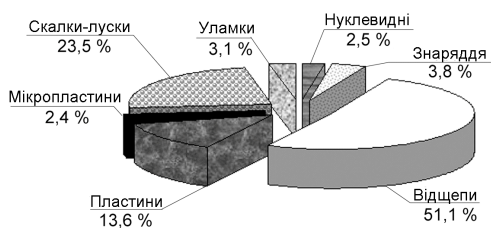
F

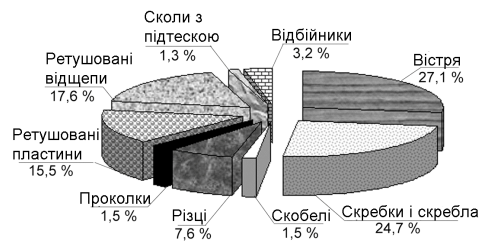
C

G

D

H

Рис. 39. Діаграми розподілу культурних решток за головними категоріями (ліва колонка) і провідними типами знарядь праці (права колонка). А, Е – за В. Савичем (розкоп IV, 1983); В, F – за В. Степанчуком, В. Коеном (розкоп I, 1979); С, G – за авторами (розкоп IV, 1983, **III шар**); D, H – за авторами (розкоп IV, 1984, **IV шар**).

Fig. 39. Diagram of division of cultural remains by general categories (from the left) and by general types of tools (from the right). A, E – by V. Savych (excavation IV, 1983); B, F – by V. Stepanchuk, V. Kohen (excavation I, 1979); C, G – by authors (excavation IV, 1983, **layer III**); D, H – by authors (excavation IV, 1984, **layer IV**).

Цей попередній важливий висновок, який може свідчити загалом про наявність окремого найнижчого горизонту з КУЛЬТУРОЮ БОГУНІСЬЄН, потребує додаткової аргументації.

Перше. Ще на початку 1970-х років В. Савич не раз відзначав деякі архаїчні риси крем'яних виробів у нижньому (правда, і в верхньому, лише в меншій кількості) культурному шарі, що послужило підставою для датування цього горизонту початковою фазою пізнього палеоліту.

Друге. Потім ці архаїчні риси дуже виразно проявилися у III-ому шарі (наприклад, 1979 р. розкопок; про що відзначав В. Савич у своїх останніх публікаціях [Савич, 1987, 1995]. У II-ому шарі цієї архаїки стало уже менше.

Третє. У 1984 р. на ділянці IV виділено ще один – найнижчий культурний шар IV. Після деталізованого техніко-типологічного опрацювання його матеріалів [Ситник, Коропецький, 2010] і тепер шару III на одній і тій же ділянці розкопів виявилася закономірність концентрації технічного варіанту богунісьєн переважно в нижньому підгоризонті чи крем'яному комплексі шару IV (не припускаємо думки, що В. Савич свідомо поділив ці матеріали за архаїчними рисами ще в польових умовах).

Отже, незважаючи на соліфлюкцію та інші палеогеографічні несприятливі умови захоронення культурних решток на горі Куличівка, на основі співставлення матеріалів III-го і IV-го шарів доходимо висновку, що **горизонт з рисами центральноєвропейського богунісьєну залягав найнижче – в основі усіх наступних нашарувань Куличівки.** На початку холодної киснево-ізотопної фази 2 після 30-ти тис. р. тому ці матеріали були частково перевідкладені і змішалися з крем'яними комплексами наступних хвиль заселення (з оріньяцькими рисами). Оскільки усі культурні шари так чи інакше зміщені зі свого первісного місця залягання, то, відповідно, і богуніський компонент у різних горизонтах різний. Таке враження, що вверх по схилу (південна частина поселення) він взагалі відсутній; так само на інших ділянках розкопів концентрація елементів богунісьєну нерівномірна.

Інші категорії знарядь III-го і IV-го шарів мають більше подібностей, ніж розбіжностей. Наприклад, категорія масивних округло-овальних скребел з високою спинкою на крупних уламках сировини. Такі вироби є в одному і в другому комплексах, але в III-ому шарі їх більше і вони типологічно виразніші. Для їх виготовлення підбиралися пласко-випуклі шматки сировини з жовтою кіркою на випуклій спинці, потім легкими ударами по периметру і ретушшю вирівнювалося і формувалося лезо знаряддя. Інколи такі вироби є в типологічному відношенні перехідними поміж скреблами і скребками, особливо, якщо заготовкою слугували короткі масивні відщепи. Однією з важливих ознак кременевих скребел є значна товщина (висока форма) заготовок. Подібні знаряддя досить рідкісні в пізньому палеоліті Європи. Вони більше характерні для муст'єрського шаранту Західної Європи, але там вони мають дещо інший технологічний контекст. Ці округлі дуже високі скребла, що оформлені майже по всьому периметру довгими фасками паралельних сколів і прикрайової ретуші мають деяку подібність з типовими оріньяцькими округлими скребками високої форми [Григор'єв, 2006, рис. 1–2].

Подібні розвинуті скребла овальної форми, що підправлені високою паралельною ретушшю, зрідка трапляються в ранніх пізньопалеолітичних комплексах на Дону, наприклад, серед інвентарю Костьонок XVII/ II [Рогачев, Аникович, 1984, рис. 83, 5; Vishnyatsky and Nehorochnev, 2004, р. 86], Костьонок XII – подібне кругове високе скребло-скребок, але набагато менших розмірів [Рогачев, Аникович, 1984, рис. 84, 31], Костьонок XIV, шар II [Рогачев, Аникович, 1984, рис. 85, 12, 16, 21], а також серед матеріалів Радомишля [Рогачев, Аникович, 1984, рис. 70]. Усі ці аналоги відрізняються від куличівських скребел найперше дрібнішими розмірами. Так само подібні високі скребла є в Азії, наприклад, в комплексі Самаркандської стоянки [Рогачев, Аникович, 1984, рис. 124, 10, 13, 17]. Їх розміри також дещо менші, але типологічно це ті ж самі нуклеоподібні скребки – округлі, регулярно оббиті від периметра до центру.

Отже, враховуючи значні розміри куличівських скребел, в середньому довжиною від 6 до 10 см, то вони в цьому аспекті є в якійсь мірі унікальними і трапляються лише в межах

Волинської височини. Думаємо, що ця ознака, як і багато інших, пов'язана з багатством сировинної бази і розмірами вихідних конкрецій. Великі запаси високоякісної сировини спонукали до, так би мовити, "марнотратства" у ставленні до багатьох аспектів виготовлення і застосування знарядь. Таке багатство дозволяло не переоформляти крупні знаряддя, а в разі потреби виготовляти нові, в той час, як на інших територіях, де не було такої кількості кременю, внаслідок підправки і переоформлення провідні знаряддя поступово зменшувалися (це добре проілюстровано на переоформленні двобічних знарядь у Західній Європі).

Категорія кінцевих скребків обох нижніх шарів також має певні відмінності. В III-ому шарі більше "правильних" скребків на великих видовжених пластинах, в той час як в IV-ому – переважають скребки менших розмірів, виготовлених на відщепках, що повністю чи частково вкриті жовтою кіркою. В IV-ому шарі значний відсоток складають скребки з похилою ретушшю, з низьким випуклим чи аркоподібним робочим краєм. В комплексі III-го шару також є виразна серія кінцевих скребків на відщепках з похилою однорядною ретушшю, але більшість інструментарію цієї категорії – поперечно-випуклі високі скребки з напівкрутою ретушшю на видовжених, правильно огранених пластинах.

Ще одна різко виражена відмінність помітка в колекції пластин з ретушшю. Такі знаряддя є в обох комплексах, але лише в III-ому горизонті вони мають форми "з перехватом" і круторетушні поздовжні краї на правильно огранених продовгуватих пластинах. Серед них можна побачити типові оріньяцькі форми.

Серед різцевих знарядь важко вловити вагомі відмінності. В обох комплексах присутні як бокові, так і дуже рідкісні серединні різці. Найбільше кутових і бокових, часто на фрагментованому торці розлому. Варто зауважити, що лише в III-ому шарі різців набагато менше, ніж в інших шарах (у відсотковому відношенні до інших типів знарядь). Нуклеоподібні різці є в обох комплексах; вони майже ідентичні.

Інші типи знарядь ще менше піддаються порівняльній характеристиці, наприклад, скобелі, пластини з вентральною підтескою чи проколкоподібні інструменти, що представлені в обох колекціях мізерним числом атипових знарядь. При бажанні можна відшукати зубчасті форми як в одному, так і в другому комплексі, але ці вироби не були традиційними спеціалізованими інструментами, тому такі порівняння не мають змісту.

Завершуючи порівняльний аналіз матеріалів III-го і IV-го культурних горизонтів, виділених В. Савичем на одній окремій ділянці розкопу IV, можна дійти наступних висновків:

1. В техніці первинної обробки переважна більшість нуклеусів і сколів типу богунісьєн зосереджена в нижньому IV-ому шарі. Тут багато трикутних вістер з дрібнофасетованими ударними площадками. Призматична об'ємна техніка повніше представлена в III-ому шарі, де серійно виражені велетенські нуклеуси одно- і двоплощадкового типу з фронтом розщеплення на торці, або ж загалом на вужчій поздовжній стороні заготовки. Відповідно тут більше правильно огранених пластин крупних розмірів.
2. В типологічному аспекті серед знарядь нижнього IV-го шару багато постлевалуаських трикутних вістер (в III-ому шарі вони поодинокі), з'являються високі форми скребел та округлих нуклеоподібних стрибків (в III-му шарі вони мають розвинутіший вигляд і більші розміри). Так само в обох комплексах присутні кінцеві скребки на відщепках, вкритих різними ділянками кірки, з похилою однорядною ретушшю на понижених поперечних краях, однак в III-ому горизонті їх менше, натомість більше звичайних крутих кінцевих скребків на правильно огранених видовжених пластинах. Лише в III-ому шарі серійно представлені пластини з крутою ретушшю на поздовжніх краях, інколи вони дуже подібні до пластин "з перехватом" чи "з талією". В IV-ому шарі їх менше і вони типологічно не так виразні.

Таким чином, техніко-типологічні відмінності, на наш погляд, дозволяють підтримати думку В. Савича про наявність окремого культурного шару IV [Савич, 1986, 1986а] (хоч він і не

розвинув цієї ідеї) не лише в стратиграфічному аспекті (матеріали загалом знаходяться нижче шару III й місцями відділені від нього незначним стерильним прошарком), але й, можливо, в культурно-історичному плані.

Якщо нижній (IV-й) шар в загальних рисах можна назвати *початковим верхньопалеолітичним з переважними впливами богунісьєну* (левалуа-мустьє стрільчастого гатунку) [Ситник, 1996], то шар III – *початковим пізньопалеолітичним з впливами оріньяцької культури*. В цьому випадку треба зробити застереження, що мова йде лише про III-й шар на ділянці розкопу IV за 1983 рік досліджень, тому що на інших ділянках стоянки він не підстеляється IV-м шаром і може мати інший техніко-типологічний контекст. Лише на цій частині розкопу IV вимальовується стратиграфічна колонка, яка включає послідовне залягання усіх чотирьох пізньопалеолітичних горизонтів Куличівки.

Таким чином, головне протиріччя і особливість “кременесьєну”, що полягало в поєднанні плаского та об’ємного розщеплення, в наявності рис богунісьєну та оріньяку в одному конгломераті [Stepanchuk, Cohen, 2001–2002; Коен, Степанчук, 2001], можливо, вирішуються банально просто – механічним змішанням окремих культурних горизонтів з богуніською та призматичною індустріями (остання з оріньяцькими впливами) під дією соліфлюкційних та інших схилово-ерозійних процесів.

ЛІТЕРАТУРА

Аникович М. В.

- 1991 Ранняя пора верхнего палеолита Восточной Европы // Автореф. дис. док ист. наук. – Санкт-Петербург. – 40 с.

Богуцький А. Б., Савич В. П., Татаринцев К. А.

- 1974 Природа и развитие первобытного общества на территории Юго-Западной Волины // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. – Москва: Наука. – С. 143–148.

Богуцький А., Ситник О.

- 2001 Польові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Куличівка у Кременці // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів. – Вип. 28. – С. 225–238.

Григорьев Г. П.

- 2006 Ранняя пора верхнего палеолита: методика выделения // Ранняя пора верхнего палеолита Евразии: общее и локальное. – Санкт-Петербург – С. 39-50.

Иванова И. К., Ренгарден Н. В.

- 1975 Материалы к геологии и палеогеографии палеолитической стоянки Куличивка (Тернопольская область УССР) // БКЧП. – Москва: Наука. – № 44. – С. 52–68.

Коен В., Степанчук В.

- 1999 Варибельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // Stratum plus. Культурная антропология. Археология. – Кишинев. – С. 31–53.
2001 Переход от среднего к верхнему палеолиту в Восточной Европе: проблемы таксономии и хроностратиграфии // Vita antiqua. – К. – № 3–4. – С. 78–107.

Коропецький Р.

- 2004 Верхньопалеолітична пам’ятка Кременець I (Куличівка). Проблеми виділення та інтерпретації культурних шарів // АДЛУ. – Вип. 7. – С. 339–375.
2005 Пам’ятка Кременець I у дослідженнях В. Савича (1968–1989) // АДЛУ. – Вип. 8. – С. 237–264.
2006 Проблеми дослідження пізньопалеолітичного культурного шару I Куличівки // АДЛУ. – Вип. 9. – С. 179–192.

П’ясецький В. К.

- 1999 Палеоліт східної частини Волинської височини // Vita Antiqua. – К. – № 2. – С. 8–17.

Рогачев А., Аникович М.

- 1984 Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – Москва. – С. 161–347 (про Куличівку С. 173–175 та 198).

Савич В. П.

- 1975 Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. – К. – 136 с.
1975а Позднепалеолитические поселения на горе Куличивка в г. Кременец (Тернопольская область УССР) // БКЧП. – Москва: Наука. – № 44. – С. 41–51.
1980 Звіт про роботу Палеолітичного загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1979 р. – Львів 1980
1984 Звіт про роботу Палеолітичного загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР у 1983 р. – Львів.
1986 Звіт про роботу Волино-Подільської експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР 1984–1985 роки. – Львів. – 160 с.
1986а Исследования Куличивки в г. Кременец // АО 1984 года. – Москва. – С. 301–302.
1987 Звіт про роботу Тернопільської госпдогвірної обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР за 1986 р. – Львів.
1987а Поздний палеолит Волыни // Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век). – К. – С. 43–65.
1995 Підсумки досліджень пізньопалеолітичних поселень Куличівки у м. Кременці // МДАПВ. – Вип. 6. – Львів. – С. 22–31.

Ситник О. С.

- 1996 Шлях розвитку левалуазьких індустрій в Україні // Археологический альманах. – Донецк. – № 5. – С. 75–84.
1998 Володимир Савич – дослідник палеоліту Куличівки // Постаті української археології. МДАПВ. – Львів. – Вип. 7. – С. 28–30.

Ситник О., Богуцький А., Коропецький Р., Кулаковська Л., Женест Ж-М., Меньян Л., Езартс П.

- 2007 Нові польові дослідження Куличівки // МДАПВ. – Львів. – Вип. 11. – С. 180–215.

Ситник О., Коропецький Р.

- 2010 Палеолітична стоянка Куличівка: культурний шар IV // МДАПВ. – Львів. – Вип. 14. – С. 16–75.

Степанчук В.Н. Нижний и средний палеолит Украины. – Черновцы: Зелена Буковина. – 454 с.

2006

Черныш А. П.

- 1982 Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I // Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре. – Москва: Наука. – 1982. – С. 6–102.

Черныш О. П.

- 1961 Палеолітична стоянка Молодове V. – Київ. – 176 с.

Synkalowski A.

- 1961 Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa. – 302 s.

Demidenko Y., Usik V.

- 1993 The problem of changes in Levalloise Technique during the Technological Transition from the Middle to Upper Paleolithic // Paleorient 19 (2). – P. 5–15.
1993a On the Levallois technique in the Upper Palaeolithic. Actes du XII-me Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. Bratislava, 1–7 September 1991. – Bratislava. – P. 239–242.
1993b On the lame a crette technique in the Paleolithic // Préhistoire Européenne. – Vol. 4. – P. 33–48.

Geneste G-M., Meignen L., Plisson H., Koulakovskaya L., Sytnik O.

- 1999 L'industrie lithique des niveaux inferieurs de Koulytchivka (Kremieniec) Ukraine // Современные экспериментально-трассологические и технико-технологические разработки в археологии. Первые семеновские чтения. Тезисы докладов международной научной конференции,

посвященной 100-летию со дня рождения Сергея Аристарховича Семенова. – Санкт-Петербург. – С. 153–154.

Meignen L.

- 1996 Les Prémices du Paléolithique supérieur au Proche-Orient // The last Neandertals, the first anatomically modern humans. – P. 107–127.

Meignen L., Bar Yosef O.

- 1999 Les outillages lithiques Moustériens de Kébara (fouilles 1982–1985) // Le squelette Moustérien de Kébara (Cahiers de Paléoanthropologie). – Paris, – P. 49–76.

Meignen L., Geneste J. M., Koulakovskaia L., Sytnik O.

- 2000 Lithic production in the lower layer of Koulichivka (Krzemieniec, Western Ukraine) and its place in the Middle/Upper Paleolithic transition in Eastern Europe // 65th Annual Meeting of the Society for American Archaeology. – Philadelphie, avril. – P. 1–24.
- 2004 Koulichivka and its place in the Middle-Upper Paleolithic transition in Eastern Europe // The early Upper Paleolithic beyond Western Europe. – Berkeley–Los Angeles–London. – P. 50–63.

Škrdla P.

- 1994 Rekonstrukce paleolitických technologií na Stránské Skále // Pravěk. – NR 4. – S. 5–15.
- 1996 Rekonstrukce Paleolitických technologií na Stránské Skále // Pravěk Nová Řada 4/1994. Časopys moravských a slezských archeologů. – Brno. – S. 5–15.
- 2000 Technologie opracování kamene v paleolitu // Pravěk. Nová řada 9/1999. – Brno. – S. 7–18.
- 2003 Comparison of Boker Tachtit and Stránská skála MP/UP Transitional industries // Journal of the Israel Prehistoric Society. – 33 – P. 37–73.

Škrdla P., Rychtaříková T., Nejman L., Kuča M.

- 2011 Revize paleolitického osídlení na dolním toku Bobravy. Hledání nových stratifikovaných EUP lokalit s podporou GPS a dat z dálkového průzkumu Země // Přehled výzkumů. – 52–1. – Brno. – S. 9–36.

Škrdla P., Tostevin G.

- 2005 Brno-Bohunice, analýza materiálu z výzkumu w roce 2002 // Přehled výzkumů. – T. 46. – Brno. – S. 25–46.

Stepanchuk V., Cohen V.

- 1999 Late Middle and Early Upper Paleolithic Evidence from the East European Plain and Caucasus: A New Look at Variability, Interactions, And Transitions // Journal of World Prehistory. – Vol. 13. – № 3. – P. 265–317.
- 2000–2001 The Kremenecian, a middle to upper Paleolithic transitional industry in the Western Ukraine (Preliminary results of typological and technological reevaluation of the Kulychivka layer III industry) // Prehistoire Européenne. – Vol. 16–17. – P. 75–110.

Svoboda J. A.

- 2002 Starý paleolit // Paleolit Moravy a Slezska. – Brno. – S. 101–158.
- 2004 Continuities, discontinuities, and Interactions in Early Upper Paleolithic Technologies: A view from the Middle Danube // The early Upper Paleolithic beyond Western Europe. – Berkeley–Los Angeles–London. – P. 30–49.

Svoboda J., Škrdla P.

- 1995 The Bohunician Technology // The Definition and interpretation of Levallois Technology. Monographs in World Archeology. – No. 23. – S. 429–438.

Vishnyatsky L.B. and Nehoroshev P.E.

- 2004 The Beginning of the Russian Plain // The early Upper Paleolithic beyond Western Europe. – Berkeley–Los Angeles–London. – P. 80–96.

*Olexandr SYTNYK,
Ruslan KOROPETS'KYI*

KOULYCHIVKA SITE: CULTURAL LAYER III

Publication of results of new research of Late Paleolithic horizons of site Koulychivka is continued at this article. Cultural layer III is under discussion now. Article includes an analysis of previous studies carried out by V. Savych, V. Stepanchuk and V. Cohen, and data of technical-typological study of III horizon made by the authors (materials from excavated area IV, explored in 1983) and its comparison with the results of analysis of layer IV (from the same area, excavated in 1984).

Features of flint industry of layer III characterize it as initial Late Paleolithic one, influenced by Aurignacian culture. It must be stressed that it only applies to the layer III, located on the excavation area IV, explored in 1983, because in other parts it is not underlayed by layer IV and may have different technical and typological context. Only in this part of the excavation IV stratigraphic sequence, that includes the consistent deposition of all four Late Paleolithic horizons of Koulychivka site, take place.

Technical and typological differences between horizons III and IV allow us to support V. Savich's opinion (not published) about existence of separate cultural layer IV not only in stratigraphic context, but perhaps in cultural and historical terms.